مرۆڤ خودای خوڵقاندووە؟

مەینەت، ئازار، کوێرەوەری، بارگرانی و مردن، ئەدی خودا لەکوێیە؟

نووسینی نادر فەتحی (شوانە)

سەرماوەزی 2711ی کوردی

پێش گوتە:

بە دڵنیاییەوە دەتوانم بڵێم کە زۆر جار ئەو شتانەی لە مێشکم دان و بەردەوام بیریان لێ دەکەمەوە، نەمتوانیوە بەو شێوەیەی خۆم دەمهەوێ، بیانهێنمە سەر کاغەز. هۆیەکەشی ئەوەیە کە ئەو کارە پێویستی بە قەڵەم یاخود نووسەرێکی بەتوانا هەیە و من بەداخەوە ئەو لێهاتووییەم نییە. بەڵام سەرەڕای ئەوەش باس لێ نەکردن و خنکاندنی بیر و بۆچوونەکان بە باش نازانم و مرۆڤ دەبی تا ئەو جێگایەی بۆی دەگونجێ، ئەگەر تەنانەت تەنیا بۆ رازی راگرتنی خۆشی بێ، سەر بیر و بڕوا و بۆچوونەکانی بهێنێتە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

هەر وەك هەموومان دەزانین مرۆڤ لێهاتوویی وەرگرتن و فێربوونی لە هەموو ئاژەڵەکانیتر زیاترە. هەر ئەو تایبەتمەندییەشە کە بۆتە هۆی پێکهێنانی مێژووی خوێناویی رابردوو و تەنانەت ئەوڕۆشی. وشەی Manipulation"مانیپولاتسیۆن" لە زمانی ئاڵمانیدا بە مانای گۆڕانکاری، پێداهێنان و دەستکاریکردن هاتووە. (بۆ وێنە دەستکاری کردن بە شێوەی چێکراو لە لایەن کۆمەڵگاوە بە سەر بیر و باوەڕی مرۆڤێك لە منداڵییەوە تا گەورەبوونی). بەداخەوە لە زمانی کوردیدا وشەیەکی پڕ بە پێستی خۆیم بۆ نەدۆزرایەوە. بەڵام لێرەبەدواوە کاتێك وشەی "دەستکاری" بەکار بێنم، مەبەستم مانیپولاتسیۆنە.

کە سەیری رابردوو و ئێستای مێژووی مرۆڤایەتی دەکەین، بۆمان دەر دەکەوێت کە لە کاتی هاتنە سەر سەکۆی ئێمەی مرۆڤ بۆ سەر ئەم هەردەوە هەتا ئەمڕۆ، بە شێوەی بەردەوام بە گشتی لە لایەن کۆمەڵگاوە کە بریتییە لە: "پێشینیان، خوو و خدە، ئایین، ئیدیۆلۆژیی، و دایك و باوك"، دەستکاری کراوین. واتە هەر مرۆڤێك لە هەر جێگایەکی سەر ئەم هەردە، مەجبوور بە سەلماندنی خوو و خدە و ئایین و تایبەتمەندییەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە دەکرێت کە تێیدا دەژی. بە پێی ئەو بۆچوونە، بۆ وێنە ئەگەر منداڵێکی کورد لە تەمەنی ساواییەوە لە ناوچەیەکی دیکەی زەوی و لەگەڵ دایك و باوکێ نەتەوەیەکیتر گەورە بکرێ، سروشتییە کە هیچ فڕێکی بە کورد و کوردستان و ئایینی ئیسلامەوە نامێنێ. ئەوەش دەزانین کە لە رابردوودا بە هۆی نەبوونی پەیوەندی مرۆڤی سەر زەوی لەگەڵ یەکتر و جیا لە یەك ژیانیان، هەرکام زمان و فەرهەنگ و ئایین و خوو و خدە و تایبەتمەندی خۆیان پێکهێناوە. دیارە

هەرکام لەو کۆمەڵە مرۆڤانەش بۆچوونەکانی خۆیان بە ڕاست زانیوە و دواتر دوای نیزیکبوونەوەی نەتەوەکان لە یەکتر، تەنیا ئەو شتانەیان بە راستەقینە زانیوە کە خۆیان باوەڕیان پێی بووە و ئەوە بۆتە یەك لەو هۆکارە سەرەکییانەی کە مێژووی خوێناوی مرۆڤایەتییان پێکهێناوە. پێموایە پێویست بە ئاماژەکردن ناکات و بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونە تەنیا دەتوانین سەیری مێژووی رابردوومان بکەین. لێرەدایە کە دەبێ ئەو پرسیارە لە خۆمان بکەین: *"وشەی 'راستەقینە' کەنگێ و بۆ کێ دەبێ دروست بێ؟"* رەنگە ئەگەر بێ ئینسافی نەکرێ، دەبێ بە شێوەی رێژەیی سەیری وشەی 'راستەقینە' و زۆربەی وشەگەلیتر بکەین!

بە بڕوای من ناوەند و کلیل و رەمزی ئەو کێشەیە وشەی "تولەرانس"ە کە بەداخەوە بۆ ئەو وشە ئاڵمانییەش هیچ وشەیەکی پڕ بە پێست لە زمانی کوردیدا شك نابەم. بەڵام دەتوانم ئەو وشەیە ئاوا مانا بکەمەوە: "تولەرانس بریتییە لە سەبووری، خۆڕاگری و بەتایبەت رێزلێنان لە بیر و باوەڕی مرۆڤەکانیتر." بە داخەوە بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی لە لایەن هیچکام لە کۆمەڵە جۆراوجۆرەکانی سەر ئەم هەردە هیچ هەوڵێکی جیددی بۆ پەرەپێدان و شی کردنەوە و بە ستانداردکردنی ئەو وشەیە نەدراوە. نەک هەر هەوڵی تێگەیاندن و شی کردنەوەی تولەرانس نەدراوە بەڵکوو لە پرۆسەی مێژووییدا لە پێشدا پاشاکان بۆ گەورەکردنەوە و بە هێزکردنی ئیمپراتوورییەکانی خۆیان و دواتر شەڕی نێوان ئایینەکان بۆ سەلماندنی بیر و باوەڕەکانیان و ئەمڕۆش بەهۆی زلهێزانی جیهانییەوە، بۆ راگرتن و دەوڵەمەندتر کردنی خۆیان، بەردەوام دژ بە بۆچوونەکانیتری کۆمەڵگا، مرۆڤیان هان داوە کە بە شێوەی نەرێنی دژ بە بۆچوونەکانی یەکتر بوەستن، بەرگری یەکتربکەن و تەنانەت گیانی خۆیان بەخت بکەن، و ئەوانیش بە ساکاری لە ئاوی لێڵدا ماسی خۆیان بگرن!

بۆ گەیشتن بەو ناوەندە واتە "تولەرانس"، کە بە درێژایی مێژوو بە هۆی دێوەزمەی داب و نەریت و ئایین و ...هوە مرۆڤیان دەستکاری کردوون و زۆربەی دەرگاکانی گەیشتن بە "تولەرانس" یان لەسەر داخستوون، ئێمە ئەمڕۆ زیاتر لە هەموو کاتێکیتر پێویستیمان بە دۆزینەوەی کلیلی ئەو دەرگایانە هەیە. بۆ وێنە مرۆڤێك کە لە کۆمەڵگای ئیسلامی پەروەردە و دەستکاری کراوە و داب و نەریت و تایبەتمەندییەکانی ئەو کۆمەڵگایەی وەرگرتووە و بە مافی خۆی دەزانێ کە بەرگری

و لایەنگری لە باوەڕەکەی بکات، کاتێك فێر بێت ئەو مافە بۆ مرۆڤی ئایینەکانیتر و ئیدیۆلۆژییەکانیتریش قایل بێ، ئەوە کلیلی یەك لەو دەرگایانەی دۆزیوەتەوە و هەنگاوێك لە تولەرانس نیزیك بۆتەوە. یاخود کاتێك کەسێکی ناسیۆنالیست کە بە مافی خۆی دەزانی سەربەرزی بە وڵات و پەرچەم و نەتەوەکەیەوە بکات، کاتێك ئەو مافە بۆ نەتەوەکانیتریش بە رەوا بزانێت، ئەویش کلیلێکی بۆ کردنەوەی دەرگای گەیشتن بە "تولەرانس" دۆزیوەتەوە.

وەرن با هەوڵ بدەین بۆ گەیشتن بە کۆمەڵگایەکی بێ قڕە و ئارام جیا لە هەر باوەڕ و بۆچوونێکی کە هەمانە، رێز لە یەکتر بگرین. با فێر بین بۆ راهێنانی هەرچی باشتری منداڵەکانمان کە بەڕێوەبەرانی داهاتووی کۆمەڵگان، هەر لە منداڵییەوە فێری مانا و بەکارهێنانی وشەی "تولەرانس" یان بکەین. وەرن با بە دڵ فەراوانییەوە گوێ لە رەخنە و قسەکانی یەکتر رابگرین و بە بێ شەڕ و قڕە دیالۆگ بکەین. وەرن با لەو ژینە کورتەی وا لە لایەن سروشت یا لە لایەن هێزێکی پێکهێنەرەوە پێمان بەخشراوە، ئەوپەڕی کەڵک وەربگرین.

تەنیا ئەو کۆمەڵگایە سەرکەوتوو دەبێ کە بێ پەردە و بێ سانسۆر بەشدارانی کۆمەڵگا لە منداڵییەوە لەگەڵ هەموو ئیدیۆلۆژیی و ئایین و بۆچوونە زانستییەکانی ناو کۆمەڵگا، بە بێ پێش خستن یا بە گرنگ زانینی یەك لەوان لە بەرانبەر ئەوانیتردا، رابهێنرێن و بە بێ مەجبوورکردن و ناچارکردنیان، مافی هەڵبژاردنی ریگا بە خۆیان بسپێردرێت. تەنیا ئەو کۆمەڵگایە بێ شەڕ دەمێنێتەوە کە هەموو بەشدارانی بە بێ هیچ کۆسپێك بتوانن لەسەر بیر و بۆچوونی خۆیان بدوێن.

نادر فەتحی (شوانە)　　　　　　سەرماوەزی 2711ی کوردی

گوتەیەکی کۆن دەڵێ: **"ئەگەر باوەڕ نەمێنێ خوداکانیش دەمرن!"**

وشەی خودا دەستکرد و سازکراوی مرۆڤ خۆیەتی. لە راستیدا خودا مرۆڤی نەخوڵقاندووە، بەڵکوو ئەوە مرۆڤە کە خودای خوڵقاندووە. خودا تەنیا لە بیر و باوەڕی مرۆڤدا بوونی هەیە. ئەو تەنیا ئەو کاتە بوونی هەیە کە مرۆڤ باوەڕی پێبکات. بەو تایبەتمەندییە بێ بەڵگانەی کە ئایین بۆ خۆدایان داتاشیوە و بەو هەموو دژکاری و پێچەوانەیی نووسراوەکانیان و بۆچوونەکانیان سەبارەت بە بوونی خوداوە، هەرکەس برێك سەرنجیان بداتێ و لێیان وردبێتەوە، دەتوانێ بزانێ کە یا خودایەك بوونی نییە و بە پێی بۆچوونی زانست ژیان لە لایەن سروشتەوە پێکهێنراوە یا دەبێ پێکهێنەرێك بە تایبەتمەندییەکی ترەوە بوونی هەبێ.

مرۆڤی دنیای مودێرنی ئەمرۆ بۆی روون بۆتەوە کە دەتوانێ بە بێ خودای سازکراو لە لایەن ئایینەوە، لە مانای ژیان بگات. خودا ئیتر لە ژیانی مرۆڤی ئەورۆییدا جێگایەکی بۆ نەماوەتەوە. هەر کەس مێژووی رابردو و چۆنیەتی پێکهاتنی ئایین بناسێ، بۆی روون دەبێتەوە کە هەزاران ساڵە باب و باپیران و دایك و دایەگەورانی ئێمە بەهۆی زانستی کاڵ و روحسووکی خۆیانەوە و بەهۆی زەخت و دەستکاریکردن و مەجبوور بە رێگای ژیان هەڵبژاردن لە لایەن کۆمەڵگاوە، بوونەتە دیلی خورافات و ئایین. بە خوشحالییەوە دەتوانم بڵێم کە بەتایبەت لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا کە بە ئازادی باس لەسەر ئەو تەوەرە لەناو کۆمەڵانی خەڵکدا دەکرێت، لایەنگرانی ئایین رۆژبەرۆژ کەم و کەمتر دەبنەوە. هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ "دەستکاری کردنی مرۆڤ" یاخود مانیپولاتسیۆن، کە ئیتر لە کۆمەڵگای مودێرندا بەهۆی ئازادبوونی مرۆڤ و سپاردن و هەڵبژاردنی رێگای ژیان لە منداڵییەوە بۆ مرۆڤ، هیچ زەختێك و گوشارێك چ لە لایەن کۆمەڵگا و چ لە لایەن بنەماڵەکانەوە بەدی ناکرێ.

ئایین، دیاردەیەکی بێ بەڵگە و بێ ناوەڕۆك

پێمخۆشە لە گوتەی وەرزشوانێکەوە دەست پێ بکەم کە دەڵێ: *"تئۆرییەکانی سەبارەت بە یاریکردن هەموویان لێڵن، راستەقینە، لەسەر گۆڕەپانی یارییەکە خۆی دەنوێنێ!"* بە بڕوای من ئەو گوتەیە بۆ شی کردنەوەی بابەتەکە و وشەی ئایین و خودا و ... پڕ بە پێستە: "تەنیا لەسەر گۆڕەپانی ژیان ، ئەو جێگایەی ژیانی راستەقینەی تێدا بەڕێوە دەچێ، دەکرێ پەیوەندی مابەین خەم و کوڵ و چەرمەسەری و ئازارکێشانی ژیان، لەگەڵ وشەی خودا و کارلێکەری دیاردەی ئایین لەسەر ژیانی مرۆڤ روون بکرێتەوە!"

لەسەر وشەگەلی "خەم" و "مەینەت" دەبێ بڵێم هەر کام لە ئیمە بە پێی ئەزموون، لە ژیانی رۆژانەماندا تووشی ئەو دێوەزمەیە بووین و دڵنیام، بیر و ڕا و بۆچوونی تایبەت بە خۆمان هەیە. ئێمەی مرۆڤ هەموومان کەم تا کورت لەگەڵ ئازارکێشان، بارگرانی و ... دا، کە بەهۆی نەخۆشی، کارەساتە سروشتییەکان و مێژووی تاڵی شەڕی جیهانەوە، تووشیان دەبین، ناسیاویمان هەیە. چۆنیەتی هەڵس و کەوت کردن و هەڵسەنگاندنی وشەی "مەینەت و خەم و ... " لە ژیانماندا، رێگای داهاتووی هەر کام لە ئیمە دیاری دەکات.

نیتچە دەڵێ: "هەرکەس لە ژیانیدا وشەی "بۆچی" بناسێ، دەتوانێ لە هەنبەر وشەی "چلۆن" خۆڕاگری بکات!" پرسیاری سەبارەت بە وشەگەلی مەینەت و خودا لە قووڵایی ئایینەوە سەرچاوەیان گرتووە. تەنیا ئەو کەسانەی لەسەر ئەو باوەڕەن کە خودایەك هەیە و مرۆڤی خۆش دەوێت، دەبێ ئەو پرسیارەش لەخۆیان بکەن: "ئەگەر خودایەك هەیە و مرۆڤی خۆش دەوێ، ئەدی بۆچی ئەو هەموو مەینەتە لە سەر جیهان هەیە؟" ئەگەر باوەڕ بە خودا هەبێ، دەبێ باوەڕ بەوەش هەبێ کە خودا بەرپرسی ئەو هەموو کارەسات و رەنج و مەینەت و بارگرانییەی مرۆڤە! لە راستیدا تەنیا ئەو کاتە دەتوانین سکالا لەو هەموو بێداد و مەینەتەی ژیانمان بکەین کە کەسێك لە پشت ئەو کارە راوەستابێت! زۆر لەمەو بەر یەك لە فیلەسۆفەکان گوتوویەتی: "ئەگەر خودایەك نییە، ئەدی کاری چاك لە کوێوە هاتووە، ئەگەریش خودایەك هەیە ئەدی کاری خراپ لە کوێوە دێ؟"

لە کتێبی ئایینە ئیبراهیمییەکان (تەورات، ئینجیل و قورئان) دا لەسەر وشەی "خەم و کوڵ" ئاوا هاتووە: "خەم و کوڵ، تاوانی ئەو هەڵە و گوناهانەن کە مرۆڤ لە ژیانیدا دەیانکات! بە واتایەکیتر خودا پێکهێنەری ژیانە، ئەگەر مرۆڤ تووشی هەڵە و گوناه بێ، تاوانەکی لە لایەن خوداوە، "خەم و کوڵ" و مردنە!" دەی باشە ئەگەر ئاوا بێت، هەر وەك هەموومان ئاگادارین، لە کارەساتە سروشتییەکانی وەك بۆمەلەرزە و سێلاو و ... بە تەیبەت کیمیابارانی شوێنێکی وەک هەڵەبجەدا، بۆچی منداڵێکی ساوا کە هێشتا ئیزنی هەڵە پێکردنی پی نەدراوە، دەبێ لە ناوبچێت؟ ئەگەر خودایەك بوونی هەیە و دەبێ پێشتریش زانیبێتی کە ئەو منداڵە ساوایە پێش ئەوەی ئیزنی تاقیکردنەوەی پێ بدرێ، لە کارەساتەکاندا لە ناو دەچێ، ئیتر هۆی لە دایك بوون و هاتنە سەر دنیا و هەڵچزاندن و هەڵقرچاندنیان دەبێ چ بێت؟

بەڵام سەیر ئەوەیە بەشێکی زۆری خەم و مەینەتی ئەم جیهانە، مرۆڤ بە دەستی خۆی، بەسەر مرۆڤیدا دێنێت. دەنا کاتێك لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا ملیۆن و نیوێك ئەرمەنی و زیاتر لە حەوسەت هەزار کورد بەدەستی تورکەکان و جاشە کوردەکان دەکووژرێن و لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا زیاتر لە شەش ملیۆن یەهوودی بە دەست نازییە هیتلێرییەکان دەکووژرێن یا بە ئەمری سەدامی خوێنمژ زیاتر لە پێنج هەزار مرۆڤی کورد لە هەڵەبجە هەڵدەقرچێن، ئەگەر خودایەك هەبێ، بۆ دەبێ ئیزنی ئەو کوشتار وماڵوێرانییانەی دابێ و دەبێ مەبەستی لەو کارانە چی بووبێ؟

کتێبی ئایینە ئیبراهمییەکان گێڕانەوە و چیرۆکی خەیاڵی وایان تێدایە کە مرۆڤ سەری سووڕ دەمێنێ. بۆ وێنە سەبارەت بە عیسا گێڕانەوەی بێ بەڵگە و خەیاڵی لە ئینجیلدا زۆرن و لە نووسراوەکاندا هاتووە کە زۆر جار چاوی کوێری ساغ کردۆتەوە. کەس نییە لەخۆی بپرسێ ئەی باشە ئەگەر توانیویە چاوی کوێر ساغ کاتەوە، ئەدی بۆچی هەوڵی لابردنی بە تەواویی کوێریی نەداوە، یاخود ئەو هەموو نەخۆشییە لەسەر جیهان هەن، بۆ هەوڵی لابردنیانی نەداوە؟ هەر لەو کتێبە دا سەبارەت بە کەشتی نووح و رزگارکردنی گیانلەبەران، هەر وەك چیرۆکەکەی بۆ هەمووومان روونە، بە بێ زانیاری و بێ بەڵگە سەبارەت بەو چیرۆکە خەیاڵییە هەر لە گۆترە شاخ و باڵیان پێوە ناوە، لە حاڵێکدا بەو زانستەی ئەوڕۆ لەسەر پیشەی کەشتیسازی هەیە و زۆر پێشکەوتووتر لە هی ئەو سەردەمەیە، دەکرێ بسلمێندرێ

که ئەو کەشتییە بەو تایبەتمەندییانەی لە ئینجیلدا بۆی نووسراوە، ئیمکانی ساز کردنی هەر نەبووە. نە ئەو کات و نە ئێستاش داری وا درێژ نەبووە و نییە کە بتوانرێ کەشتی وا گەورەی پێ سازبکرێ کە لە هەر چەشن گیاندارێك جووتێکی تێدا جێ بکرێتەوە! مرۆڤی ئێستا و ئەوڕۆیی بە چاوی رەخنەوە سەیری دیاردەکان دەکات. ئەمڕۆ زۆر چەتوون دەکرێ بێ بەڵگە و هەر لە گۆترە ئەو چیرۆکە خەیاڵییانە وەربگرن.

چەند رەخنەیەك سەبارەت بە قورئان

1. زمانی قورئان

بۆچی قورئان بە زمانی عەرەبی نووسراوە؟

لە ئایەی 4 سوورەی ئیبراهیم دا هاتووە: *"ئێمە هیچ پێغەمبەرێکمان بە غەیری زمانی نەتەوەیی خۆی نە ناردوە، بۆ ئەوەی بتوانێ فەرمانی ئیلاهی بە زمانی خۆیان بۆ خەڵکەکە بگێڕێتەوە."*

بە پێی ئەو ئایەتە، ناکرێت بۆ وێنە پێغەمبەرێکی ئاڵمانی یا ئینگلیزی بۆ خەڵکی عەرەب بنێردرێت، دەنا لێی حاڵی نابن!

لە ئایەی 198 و 199 ی سوورەی شعرادا ئاوا هاتووە: *"ئەگەر کتێبی [قورئان]مان بە زمانی غەیری عەرەبی بناردبایە خەڵکی ئیمانیان پێ نەدەهێنا!"*

هەمیسان لە ئایەی 44ی سوورەی فصلت دا هاتووە: *"ئەگەر ئیمە قورئانمان بە زمانی [عەجەم] یاخود غەیری عەرەب بۆ بناردبایەن، دەیانگوت بۆچی ئایەکان بە روونی بەیان نەکراون؟"*

کەس نییە بپرسێت، ئەدی خەڵکانیتری سەر ئەم هەردە کە زۆرینەی حەشیمەتی غەیری عەرەبیان پێکهێناوە، مافی ئەو پرسیارەیان نییە کە بۆچی لە قورئانێک،

که دەبێ بۆ ڕێنوێنی هەموو مرۆڤی سەر زەوی نێردرابێ، حاڵی نابن و بۆچی بە زمانی عەرەبییە؟

2. ئاسمان لە نیگای قورئانەوە

ئایەی 6ی سوورەی قاف دەڵێ: "ئایا ئاسمانی سەر سەری خۆتان سەیرکردووە کە بە چ جوانییەك دروستمان کردوە و ڕازاندوومانەتەوە و هیچ درزێکی تێدا نییە!"

لێرەدا "درز" دەبێ چ مانایەکی هەبێ؟ بۆ دەنا ئاسمان وەك میچی ناو ماڵە کە نابێ کون و درزی هەبێ؟ بڵێی ئەگەر کونی بایە، دڵۆپەی بکردایە؟

بەڵام کاتێك باس لە میچ دەکرێ دەبێ ستونێك یا کۆڵەکەیەك ئەو میچەی ڕاگرتبێ! ئەوکات ئەو پرسیارە لە ناو خەڵکی دا دەکرا و هیچ وەڵامێکی لۆژیکی بۆ نەبوو. بەڵام محەممەدی عەرەبی لە ئایەی 2ی سووری ڕعد دا سەبارەت بەوە دەڵێ: *"خودا ئەو کەسەیە کە ئاسمانی بە بێ کۆڵەکە و بە بی ئەوەی ببینین، دروست کرد!"*

پانایی بەهەشت چەندەیە؟ ئەوە پرسیارێکی تر بوو کە خەڵکی عەرەبی ئەوکات لە مێشکیان دابوو! دیارە محەممەد دەبوو ئەو پرسیارە لە خودا بکات و سەیر ئەوەیە کە ئەو پرسیارە دوو جار لە قورئاندا وەڵام دراوەتەوە:

ئایەی 3ی سوورەی ئال عمران:

"بۆ بەخشین و لێبواردن لە لایەن خوداوە، بەهەشت بە گەورەیی ئاسمان و زەویە و بۆ دینداریەکانە، هەوڵی بۆ بدەن!"

ئایەی 21ی سوورەی حەدید:

"بۆ بەخشین و لێبووردن لە لایەن خوداوە، بەهەشت بە گەورەیی ئاسمان و زەویە و بۆ ئەو کەسانە ساز کراوە کە بە محەمەد و ئایینەکەی ئیمانیان هێناوە، هەوڵ بدەن وەپێش ئەوانیتر بکەون!"

ڕوونکردنەوە و لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو بەشە بە خوێنەر دەسپێرم!

3. پەرجۆی ناردنی ئاسن لە ئاسمانەوە

تاقمێك لە موسڵمانان لەسەر ئەو باوەڕەن کە زەوی ئاسنی لەسەر نەبووە و لە ئاسمانەوە و لایەن خوداوە نێردراوەتە سەر زەوی!

ئایەی 25 سوورەی الحدید:

"ئێمە پێغەمبەرانی خۆمان بە بەڵگەی ڕوونەوە ناردووە، کتێبی ئاسمانیمان بە پێی مافی بەرانبەر پێ داون. بۆ ئەوەی خەڵکی بەرەوپێری ڕاستی و حەقانییەت ڕاپەڕێنن. ئاسنیشمان بۆ ناردن چونکە هێزێکی زۆری هەیە و بە قازانجی خەڵکییە. تاکوو خودا بزانێ کە چ کەسانێك، ئەو و ڕەسوولەکەی یارمەتی دەدەن. بێ ئەوەیکە ببینن، خودا بەهێزە و زەفەری بەسەردا نابردرێ."

ئەو باوەڕەی کە ئاسن لە ئاسمانەوە بۆ مرۆڤ نێردراوە، پێش ئیسلامیش بە هۆی کەوتنە خوارەوەی بەردی ئاسمانی بۆ سەر زەوی، لە ناو خەڵکیدا باو بووە و ئاشناییان لەگەڵدا بووە. ڕەنگە ئەو پەرجۆیەش هەر لەوەوە سەرچاوەی گرتبێ. بەڵام بۆ ئاگاداری، ئەمڕۆ هەمووومان دەزانین کە بەتایبەت ناوکی زەوی بەشێکی زۆر ئاسنی تێدایە کە دیارە چونکە زەوی خۆی بەشێکە لە بنەماڵەی هەتاوی، دەبێ ئەو بەشەچکوولانەی لە ئاسمانەوە دەکەونە سەر زەوی، ماکەکانیان هەر وەك هی زەوی وابن و ئاسنیان تێدابێ.

4. بۆچی خودا جیهانی خوڵقاندووە؟

ئایینییەکان زۆر لەسەر ئەو گوتەیە دەدوێن کە *"خودا خوڵقێنەری جیهانە"!* بەڵام هیچکات لە خۆیان ناپرسن کە بۆچی؟ بۆچی خودا جیهانی خوڵقاندووە؟ مەباستی لەو کارە چ بووە؟ بەو پێیە کە خودا کامیل و تەواوە و لەخۆوە کاری بێهوودە ناکات، دەبێ بۆ خوڵقاندنی جیهان بەڵگە و مەبەستێکی لۆژیکی باشی بووبێ. بەڵام ئایینیەکان لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا یا هیچ ناڵێن یا دەڵێن: "ئەو کارە شتێکە کە پەیوەندی بە مرۆڤەوە نییە و تەنیا پەیوەندی بە خوداوە

هەیە!" تاقمێك لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا دەڵێن: " مەبەستی خودا لەو کارە بە کەماڵ گەیاندنی مرۆڤە!"

لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێش کە ئەگەر مەبەستی خودا بە کەماڵ گەیاندنی مرۆڤە، ئەدی بۆچی هەر لە هەوەڵەوە وای خەڵق نەکردوە؟

بە پێی بۆچوونی ئایینیەکان :

1. خودا خوڵقێنەری هەموو شتێکی ئەم جیهانەیە.
2. خودا تەواو و کامیلە.
3. ئەزموونی خاڵەکانی 1 و 2 ئەوەیە کە خودا لە خوڵقاندندا کامیل و تەواوە.
4. مەبەست لە خوڵقاندن گەیشتن بە کامیلی و تەواو بوونی مرۆڤە.
5. خاڵەکانی 3 و 4 دژبەری یەکن.

کامیل بوون و تەواو بوونی خودا بەو مانایەیە کە ئەگەر کارێك بکات هیچ عەیبێکی نابی تێدابێت. کە وابوو دەبێ مرۆڤی بە شێوەی تەواو خوڵق کردبێ و ئەوکات پێویستی بە ناردنی پێغەمبەرەکانیش نە دەبوو! ئەوەش دەزانین کە مرۆڤ کامیل و تەواو نییە. کە وابوو ئەوە دەبێتە خاڵێکی لاواز و کامیل بوون و تەواو بوونی خودا دەخاتە ژێر پرسیارەوە.

تەنانەت ئێمەی مرۆڤ ئەگەر کارێك یا هونەرێکمان هەبێ و بمانەوێ کارەکە بە ئەنجام بگەێنین، باشترین هەوڵی بۆ دەدەین و کارێك دەکەین کە تا ئەو جێگایەی لە تواناییماندایە بە باشی بەڕێوەی بەرین.

5. خاڵی لاوازی لۆژیکیی ئیلاهی بوونی قورئان

دەڵێن قورئان لە لایەن خوداوەیە و تەنیا گوتەی خۆیەتی. دەڵێن نەتەنیا محەمەد کە مرۆڤێکی نەخوێندەوار بووە، هیچ مرۆڤێکیتریش نەیتوانیوە و ناتوانێ ئایەی قورئان کە تایبەتمەندیی تایبەت بەخۆیان هەیە، بنووسێ! بەڵام بێ لۆژیك و هەر لە گۆترە و بە بێ هێنانەوەی بەڵگەیەکی سەلمێندراو، ئەو خوازیاریەی

خۆیان ساڵیانی درێژە بەسەر کۆمەڵگادا سەپاندووە و دەرخواردی خەڵی ساکار و نەخوێندەواریان داوە. بە بڕوای من هەم لەباری نووسینەوە و هەم لەباری دەستووری زمانەوە، قورئان کتێبێکی یەکجار زۆر لاوازە. دیارە چاوەڕوانی لەوە زیاتریشی لێ ناکرێ، چونکە لای کەم هەزار ساڵ بەر لە ئێستا نووسراوە. ئەگەر وای دابنێین قورئان کتێبێکی تاقانە و تایبەت بۆ ئەو کات بووە و لە لایەن خوداوە نووسراوە، بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ کارە ئەدەبییەکانی ئەدیبان و نووسەرانی مرۆڤی ئەم جیهانە کە هەمووی دەستکردی مرۆڤە، دەبێ خودا چەندە ئەدیبێکی لاواز بووبێ؟

لە راستیدا من خۆم هیچ بڕوام بەو چەشن ئارگومێنت هێنانەوە یاخود ئەو چەشن دیالۆگانە سەبارەت بە ئایین نییە. هۆیەکەشی ئەوەیە کە مرۆڤ باس یاخۆ دیالۆگ لەسەر تەوەرێك دەکا کە بناغەی لۆژیکی هەبێ. تەواوی دیاردەی ئایین هیچ بناغەیەکی زانستی یا لۆژیکی نییە کە مرۆڤ باسی لەسەر بکات. هەموو کتێبەکانی ئایینی ئیبراهیمی لەسەر گێڕاوە و چیرۆکی خەیاڵی بنیات نراون. بۆیەش ئەو چەند نموونەیەم لە سەرەوە هێناوەتەوە بۆ ئەوەی خوێنەر هەست بە بێ ناوەڕۆکی تەوەری ئایین بکات.

ئەو نووسراوانەی خوارەوەم پێشتریش بڵاو کردۆتەوە و بە پێویستم زانی لێرەشدا دووپاتیان بکەمەوە.

چۆنیەتی پێکهاتنی ئایین

زانایان لەسەر ئەو باوەڕەن کە خۆناسین و وشیاربوونەوەی مرۆڤ سەبارەت بە پرسیاری وەك: "لە کوێوە هاتووین؟"، "چارەنووسمان چی لێ دێ؟" و بەتایبەت "مردن"، یەك لە پێداویستییەکانی گرنگی پێکهاتنی ئایینە. هەر بەو هۆیەوە و لەو پەیوەندییەدا پرسیارو وەڵامی سەبارەت بە "وشیاربوونی مرۆڤ چییە؟"، "کەنگێ مرۆڤ وشیاربۆتەوە؟"، "وشیاربوونەوە چ باشییەکی بۆ ژیان و گەشەسەندن هەیە؟" و "تایبەتمەندی و مانای وشیاری چییە؟"، زۆر گرنگن.

کەنگێ و لە چ کاتێکەوە مرۆڤ وشیار بۆتەوە و توانیویە پرسیار بکات، ئەستەم دەکرێ راستەوخۆ وەڵام بدرێتەوە و یاخود بسلمێندرێ. تاقیکارییەکان ئەو زانیارییەمان دەدەنە دەست کە وشیار بوون تەنیا بۆ مرۆڤ نییە و چەند لە ئاژەڵەکانیش بە شێوەی رێژەیی ئەو لێهاتوویییەیان هەیە. کە وابوو دێینە سەر ئەو باوەڕە کە مرۆڤی زۆر کۆنیش دەبێ پێش ئەوەی خاوەنی کەلتوور و فەرهەنگ بێ، ئەو لێهاتوویییەی بووبێت. لەو پەیوەندییەدا تاقیکاری ساڵی 1970 لە لایەن "گۆردۆن گالووپ" (1901 ، 1984) بەم شێوەیە بوو:

خاڵێکی ڕەش لە نێوچاوانی چەند ئاژەڵ دیاری دەکات و بە نۆبە هەرکام لە ئاژەڵەکان لە بەرانبەر ئاوێنەیەك دا دادەنێت. بەو تاقیکارییە دەیویست بزانێ کە ئایا ئاژەڵەکان وشیاری و لێهاتوویی ئەوەیان هەیە کە خۆیان لە ئاوێنەکەدا بناسنەوە و هەوڵی لابردنی خاڵە ڕەشەکە لە سەر نێوچاوانیان بدەن یاخود لانیکەم دەستی بۆ بەرن؟ ئەو تاقیکارییە تەنیا لە لایەن "شەمپانزە" و "ئۆران ئۆتان"وە سەرکەوتوو بوو. بەڵام بۆ وێنە "گوریلا" کە زۆربەی زانایان پێیان وابوو دەتوانێ لەژێر ئەو تاقیکارییە سەرکەوتوو بێتە دەرێ، نەیتوانی و ئەو لێهاتوییەی نەبوو!

ئەو پرسیارەی کە بۆچی بە گشتی وشیاریی بۆ گەشەسەندن بەسوودە، لە لایەن پرۆفیسۆر"ئاندریڤ ویتن"وە وەڵام دراوەتەوە. "ئاندریڤ ویتن" چاوەدێریی چەند گرووپ ئاژەڵ بە بافتی کۆمەڵایەتی ئاڵوزەوە دەکات و دیاردەیەکی بۆ روون دەبێتەوە کە ناوی "فریودانی تاکتیکی" لی دەنێت. یەك لەو چاوەدێرییانە کە لە ناوچەیەکی باشووری ئافریقا بەڕێوەچووە، بەم شێوەیە بووە:

ڕۆژێك بێچووە مەیموونێك سەرنج دەداتە سەر چەشنە مەیموونێکی تر بە ناوی "پاویان" کە وەك عەنتەر وایە و کلکێکی کورتی هەیە و خەریکی خواردنی خواردەمەنییەك بووە کە لەژێر زەوی شاردبویەوە. بۆ ئەوەی بێچوەکە بە بێ کێشە خواردەمەنییەکەی لێ بستێنێ و بۆخۆی بیخوا دەچێتە نیزیك مەیموونەکە و بە هەموو هێزی خۆی دەقیژێنێ. دایکی بێچووە مەیموونەکە بۆ پارێزگاری لە منداڵەکەی پەلاماری عەنتەرەکە دەدا و دووری دەخاتەوە. بێچوە مەیموونەکە لە ئاسوودەییدا بەردەبێتە خواردنی خواردەمەنییەکە. پرۆفیسۆر"ئاندریڤ ویتن" لە چاوەدێرییەکانیدا زیاتر لە 300 نموونە لەو چەشن هەڵسوکەوتانەی کۆ کردۆتەوە. بۆ فریودانی ئاژەڵێك لە لایەن ئاژەڵێکیترەوە دەبێ چەشنە لێهاتووییەکی هەبێ کە بتوانێ خۆی لە جێی ئەویتر دانێ و پێشبینی ئەوە بکات کە هەڵس و کەوتەکەی بە سوودی خۆی تەواو دەبێ. بۆ ئەو کارە وشیارییەکی زۆر پێویستە.

وشیاربوون تەنیا نیشاندەری پرۆسەکانی چۆنیەتی هەڵسوکەوتی مرۆڤ نییە، بەڵکوو هەست پێکردن و هاودەردی لەگەڵ مرۆڤەکانیتر لە بارودۆخێکی تایبەتدایە. زانایان دەڵێن هەست کردن، بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتی گیانلەبەرێك دەکرێ بۆ زیندەوەرێکی تر بگوێزرێتەوە. ئەوەش نەک تەنیا بۆ مرۆڤ، بەڵکوو بۆ زۆربەی ئاژەڵەکانیش هەر دروستە. وشیاریی نەتەنیا دەبێتە هۆی ئاڵوگۆڕی هەڵسوکەوت، بەڵکوو لە بارودۆخێکی تایبەتدا کارلێکەری لەسەر دڵنەرمی و دڵسۆزی و هاودەردی مرۆڤەکانیتریش دەبێت. یەك لە بیرەوەرییە ناخۆشەکان ئەوەیە کە مرۆڤ کەسێکی نیزیکی لە دەست بدات. وردە وردە هەستکردنی مرۆڤ بەوەی رۆژێك خۆیشی دەمرێ و لە نەهایەتدا چارەنووسی هەموو مرۆڤێك بەرەو ئەو ڕێگایە دەڕوا، لە ژیانیاندا مەزنترین کارلێکەرییان بووە کە ئەو گۆڕانکاری و بێ دەسەڵاتیە بۆتە پێکهێنانی چیرۆکە خەیاڵییەکان و لە نەهایەتدا باوەڕ بە ئایین. ئەو بۆچوونە بە ساکاری بەهۆی دۆزراوەکان و هەڵکۆڵینەکانی ناوچە جۆراوجۆرەکانی زەوی دەسەلمێندرێت. لە سەردەمی زۆر زووەوە مرۆڤ مردووەکانی بە داب و نەریتەوە لە گۆڕ خستووە. دۆزراوەی ئەشکەوتی "شانیدەر" لە باکووری عیراق(کوردستان) دەگەڕێتەوە بۆ 60 هەزار ساڵ بەر لە ئێستا کە پیاوێك لە بەر دەرکەی ئەشکەوتەکە بە داب و نەریت و تەنانەت لەناو پەڕی گوڵدا بە خاك سپێردراوە. لەوەش کۆنتر دەگەڕێتەوە بۆ 100 هەزار ساڵ لەمەوبەر کە نێئاندرتالەکان مردووەکانی خۆیان ئەسپاردەی خاک کردووە.

لەسەر چۆنیەتیی پێکهاتنی ئایین Prof. Dr. VallabhbhaiJ.Patel, پرۆفیسۆر "ڤالئابهبهای" ئاوا دەنووسێ:

"بۆ تێگەیشتن لە ئایین، وشەی ئایین خۆی هیچ زانیارییەکمان ناداتە دەست. بۆ دیتنەوەی مانای ئایین سەیری وشەنامەی ئینگلیزی ئۆکسفۆردم کرد. لەوێدا لەسەر وشەی ئایین ئاوا هاتووە: "ئایین، سیستەمێکی باوەڕ و ستایشە، بۆ وێنە ئایینی ئیسلام و ئایینی مەسیح." دواتر نووسراوە: "بە

فەرمی ناسینی هێزێکی تاک و لە مرۆڤ بەرزتر(خودا) کە کۆنترۆلی رۆحی و تایبەتمەندیی هەڵسوکەوتەکان دیاری دەکات."

ئەو شێوە ماناکردنەوەیە رەنگە بۆ بەشێك لە ئایینی کۆمەڵگاکانی سەر ئەم هەردە ڕاست بێت، بەڵام نەك بۆ هەموو جیهان. بۆ وێنە ئایینی "بوودایی"، ئایینی "جین" و ئایینی "کنفوسیوس" مانای خودا ناناسن. تەنانەت لە ناو "هندوو"ەکانیش دا ناوی خودا پێویست نییە. بنەچەکی سەرەکی لێرەدا بەو شێوەیەیە: "ئەگەر تۆ ئەرکی سەر شانت بەجێ بێنی، ئیتر گرنگ نییە کە بە هەزاران خودا یا بە تاکە خودایەك باوەرت هەبێ، یا بە هیچ خودایەك باوەڕت نەبێ."

لە نیزیکەی 120 هەزار ساڵی مێژووی مرۆڤایەتی دا وشە و مانای خودا زۆر نوێیە. هەنگاو بە هەنگاو دەگەڕێینەوە بۆ مێژووی کۆن.

لە سەدەمی پێشوو و ئەو دەمەی ئایینە گەورەکان پێکهاتبوون، دەبینین کە مرۆڤ بە پێی پێویست ویستویە کات و رێکەوتی پێکهاتن و دروستکردنی جیهان دیاری بکات. کەم و زۆر لە هەموو ئایینەکاندا پێش هەمووشت هەوڵی شی کردنەوەی رێکەوت و چۆنیەتی پێکهاتنیان دراوە و تەنانەت نووسراوە کە چ کاتێك سەروەری ئەم هەردە بە مرۆڤ ئەسپێردراوە. لە هەندێك نووسراوە کۆنەکاندا هاتووە کە ئەو پێکهاتنە 4004 ساڵ پێش زایین بووە و برێکیش پێیانوایە کە ئەو کارە زۆر دواتر بەڕێوەچووە. لە هیندوستان لەسەر ئەو باوەڕەن کە جیهان بەشێکە لە رەوتی پێکهاتن، نە سەرەتای هەیە و نە کۆتایی. لە ئەدەبیاتی ئایینی هیندووەکاندا هاتووە کە لەو کاتەوە کە باوەڕ بە "براهما" (بۆتێکی سەرەکی و گرنگی هیندووەکان) هاتۆتەگۆڕێ، تەنیا یەك رۆژ، 4 ملیارد و 32 ملیۆن ساڵ درێژەی بووە! ئەورۆ کە بە سەردەمی ئاسن دەناسرێت، 30101 ساڵ بەر لە زایین دەستیپێکردووە. جا خۆتان لێکی دەنەوە بە بۆچوونی هیندووەکان تەمەنی جیهان دەبێ چەندە پیر بێ!

له باری کاتەوە برێکیتر دەگەڕێینەوە دواوە. له سەردەمی زۆر زووی مرۆڤایەتیدا، مرۆڤ هیچ ئینترەسەیەکی بۆ رێکەوت و کاتی پێکهاتنی جیهان نەبووە. ئەوان ئەوکات کێشەی تریان هەبوو. لە ڕاستیدا مرۆڤی ساکاری ئەوکات گیانلەبەرێکی سەیر بووە. وەکوو هەموو ئاژەڵەکانیتر لەسەر ئەم هەردە خواردەمەنی خواردووە، ئاوی خواردۆتەوە و خەوتووە. هەر وەك هەموو ئاژەڵەکانیتر کاتی سەرما پێخۆشبووە خۆی گەرم بکاتەوە و کاتی گەرما لە جێی فێنک گەڕاوە. بەڵام بە هۆی لێهاتوویی وشیارییەوە، جیاوازییەکی کە بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئاژەڵەکانیتر دا بوویەتی ئەوە بووە کە بۆ هەموو شتێك پرسیاری داڕشتووە. لەوانەیە وشەی "بۆچی" یەك لە هەوڵین وشەکان بووبێت کە کەڵکی لێ وەرگرتووە و بەردەوام درێژەی بەو کارە داوە. لە بەیانییەوە تا ئێواری هەر پرسیاری داڕشتووە. "بۆچی هەتاو بە رۆژ دیارە و بە شەو نا؟ شەوانە هەتاو چی لێ دێ؟ بۆچی مانگ جارجارە باریکە کەمانێکە و جارجارە خڕ؟ با و بۆران چییان لێ بەسەردێ کاتێك بای نایە؟ و لە نەهایەتدا کێ ئەو هەموو شتەی دروست کردووە؟" لە هەموو ئەوانە گرنگتر مرۆڤ تەنیا پرسیاری دانەڕشتووە، بەڵکوو هەوڵی دۆزینەوەی وەڵام بۆ پرسیارەکانیشی داوە. لێرەوە و لەو قۆناغەوە کێشەکان هاتوونەتە گۆڕێ.

پرسیار داڕشتن خۆی کێشەیەکە و وەڵامدانەوەش کێشەیەکی گەورەتر. پرسیار کردن ساکارە وهەمووکەس دەتوانێ بپرسێ: "مەوز بۆ خوارە؟ بۆچی ئەستێرەکان چاو دەترووکێنن؟ دوای مردن ئێمە چیمان لی بەسەر دێ؟" بەڵام هەموو کەس ناتوانێ و لە توانایی دا نییە، وەڵامی پرسیارەکان بە دروستی و لە ڕێگای لۆژیکییەوە بداتەوە! مرۆڤی ساکار و نەزانی ئەوکات لە پرسیارداڕشتنندا زۆر ئازا بوون، بەڵام لە وەڵامدانەوە دا زۆر وردبین و جیددی نەبوون. هەر وەك مرۆڤی ئەوڕۆیی بۆ ئەو کارە فانتازی و خەیاڵاتی خۆیان بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکان بەکارهێناوە! ئەگەر وەڵامی پرسیارێکیان نەزانیبایە، شتێکیان بۆ دادەتاشی و دەیانگوت ئەوە وەڵامی پرسیارەکەیە (ئەگەرچی تەنانەت ئەوڕۆش ئەو هەڵسوکەوتە بەتایبەت لە پەیوەندی ئاییندا گۆڕانکارییەکی وای بەسەردا نەهاتووە!)

دەیهێنینە بارچاوی خۆمان کە ئەو کات "ڕاوچی و کۆوەکەر" لە ئەشکەوتێکی "سەردەمی بەرد" بە شێوەی کۆمەڵ ژیاون. مرۆڤە پیرەکان کە بە هۆی پیریی ئیتر نەیانتوانیوە بۆ ڕاو بچن، تەواوی ڕۆژ لە ئەشکەوتەکەدا بە تەنیا بوون و کاتێکی زۆریان بۆ بیرکردنەوە و دروستکردنی چیرۆکی خەیاڵی بووە و بەو هۆیە بە پێی سەردەم بوونەتە چیرۆك بێژی کۆمەڵەکەیان. کاتێك لە وەرزی سەرمادا لە دەوری ئاگر کۆبوونەتەوە و باس و خواستیان لەسەر پرسیارەکان لە مرڤە پیرەکان کردووە، بۆ وێنە: "بۆچی هەتاو بە ڕۆژ دێت و شەوانە خۆی دەشارێتەوە؟" پیرەکانی کۆمەڵ وەڵامیان داوەتەوە :

"ئاخ کوڕی خۆم، وەڵامی ئەو پرسیارە زۆر ساکارە. هەتاو لە ئاسمان چەرخێکی ئاگرینە. ڕۆحی هەتاو سواری دەبی و لەو سەرەوە سەیری ئیمە دەکات. ڕۆحەکە شەوانە چەرخەکەی دەشارێتەوە و خۆی دەخەوێ. لەوانەیە ئەگەر جارێك ئیتر حەوسەڵەی لەسەر نەبی یاخود تووڕە بێ، سواری چەرخەکەی نەبێ، هەتاو هەڵنایە و ئێمە لە تاریکیدا دەمێنینەوە. ئەوە خۆ زۆر روونە کوڕی خۆم".

"ئەی هاوار، ئەی هاوار" ئەوانیتر گوتیان. "ئەگەر ڕۆژ هەڵنەیە ئیمە چلۆن بچین بۆ ڕاو؟ لە برسانە دەمرین!".

"همم، ئەرێ، وایە" چیرۆك بێژ گوتی. "راستیەکەی منیش نازانم. بەڵام ئیمە دەتوانین کارێك بکەین کە ڕۆحی هەتاو بێ حەوسەڵە یا تووڕە نەبێ."

"چی دەتوانین بکەین؟" کۆمەڵەکە پرسیاریان کرد.

"زۆر ساکارە. سەرلە بەیانی، ئەوکاتەی ڕۆژ دەیهەوێ بێتە دەرێ، هەمووومان دەچینە سەر لووتکەی شاخە بەرزەکە، کە لەوێوە ئێمە بە ڕۆژ زۆر نزیك دەبینەوە، سروودێکی بەسەردا هەڵ دەڵێین. من دڵنیام پێی خۆش دەبێ و ورەی بەرز دەبێتەوە و حەوسەڵەی دەبێ هەموو ڕۆژێك بێتە دەرێ!

"چی؟ بەیانان زوو بەو سەرمایە وەسەر شاخ کەوین؟ ئەوە زۆر ناخۆشە! بەڵام هیچ ڕێگایەکیترمان بۆ نامێنێتەوە" هەر بەو شێوەیەی پیاوی پیری کۆمەڵ گوتی، زۆر بە چالاکی لەمەبەولاوە هەموو ڕۆژێك دەچوونە سەر شاخی و سروودیان بەسەر ڕۆحی هەتاودا هەڵدەگوت.

بەڵام ئەگەر هەتاو ڕۆحی هەبێ و پێیخۆش بێ بەسەریدا هەڵبگوترێ، دەبێ "مانگ" یش ڕۆحی هەبێ. دیارە ئەویش پێخۆش دەبێ بەسەریدا هەڵ بڵێین. ئەوە بووە هۆی ئەوی ڕۆحی مانگیش سروودی بەسەردا هەڵدەگوترا. ئەدی ئەستێرە بچووکەکان؟ خۆ دەبێ ئەوانیش ڕۆحیان هەبێ. ڕەنگە ڕۆحی ئەوان بە گەورەیی ڕۆحی هەتاو و مانگ نەبێ، بەڵام ... .

بەو شێوەیە ژمارەی ڕۆحەکان زۆر و زۆرتر دەبوونەوە. ڕۆحی تووڕەی هەورە تریشقە و ڕۆحی باوبۆرانیش هاتنە گۆڕێ. ڕووبارەکان، لێرەوارەکان و ... . کە وابوو ستایش و پێدا هەڵگوتنی سروشت هەوەڵین ریگا خۆشکەر بووە بۆ پێکهێنانی ئایین.

بە تێپەڕبوونی زەمان ژمارەی مرۆڤ لەم جیهانە زۆر و زۆرتر بۆتەوە و دیارە ژمارەی ڕۆحەکانیش بەرەو زۆریی چوون. ڕۆژێك لەڕۆژان چیرۆکبێژ کوتوپڕ گوتوویەتی: "ئەوە تەنیا ڕۆحی سروشتی نین کە بوونیان هەیە، بەڵکوو ڕۆحی تریش هەن"

"چی؟ ڕۆحی تریش هەن؟" بەشدارانی کۆمەڵ پرسیاریان کرد. چونکە لەڕاستیدا ئەوان ڕۆحیان خۆش نەدەویست و تەنانەت شەوانە کە وڵات تاریك دەبوو، خۆیان بە بەختەوەر نەدەزانی و هەمیشە ترسێکیان لە دڵ دا هەبوو.

"بەڵێ. بەڵی. ڕۆحی تریش بوونیان هەیە" چیرۆك بێژ گوتی.

"ئەتۆ لە کوێوە دەزانی کە ڕۆحیتریش هەن؟"

"من زۆر بە باشی لەبیرمە ئەو کاتەی راوچی بووم، ڕەوە بەورێکی ددان تیژ هێرشیان کردە سەرمان و ئێمە نەماندەزانی چۆن خۆمان لە دەستیان رزگار بکەین" ئەوکات رۆحی باب و باپیرانم بە سەبرا و لەبن گوێمدا پێیانگوتم : "بەسەر دارێك دا هەڵروسکێ و بە بێ دەنگ لەوێ دانیشە" بەهۆی رۆحی بنەماڵەکەم ئێمە رزگار بوین."

رۆحی هەتاو لەسەر هەتاو دەژی و هی مانگ لەسەر مانگ، ئەدی باشە رۆحی بنەماڵە دەبێ لە کوێ بژی؟ خەڵکی پرسیاریان لێ کرد.

رۆحی بنەماڵەی ئێمە لە لەشی بۆقێکدا دەژی. دیارە بۆقی وا ئاسایی کە لێرە دەیبینین نا، بەڵکوو بە قەرا تەپۆڵکێك گەورەیە. چاوێکی گەورەی لە ناوچاوانی هەیە و شاخێکی گەورەی زێریشی لەسەر سەرە. کاتی هێرشەکە من خۆم بە چاوەکانی خۆم ئەوەم بینی!"

بەشدارانی کۆمەڵەکە سەری خۆیان ڕادەوەشاند و دەیانگوت: "ئێمە بۆقی وامان تا ئەمرۆ نەبینیوە."

"سروشتییە کە نەتاندیوە" چیرۆك بێژ زۆر لەسەرخۆ گوتی. "بەڵام بە بڕوای من زۆر گرنگە هەرکام لە ئێوە لای بەردتاش بە دروستکردنی بدەن بۆئەوەی ئێوەش بیبینن."

بەشدارانی کۆمەڵەکە گوتیان: "کاتێك ئەو رۆحی بنەماڵەیی هەیەو ئەو رۆحە ئاگای لێی دەبێ، وادیارە ئێمەش هەموو دەبێ ئەو رۆحەمان هەبێ بۆ ئەوەی لە کاتی تەنگانەدا ئاگادارمان بن". لێرە بەولاوە هەرکام لە بەشداران بۆ ئاگاداری لە خۆیان "بوت"یان لە بەرد و دار و ... دروست کرد. لە کاتێکی زۆر کورتدا بە پێی فانتازی مرۆڤ وەك لەهەموو ئایینەکاندا دەبینین، هەزاران چەشن بوت دروستکران. بوت وەك فیلی مامووت، گورگ و دواتریش وەك ئاسکەکێوییەکی زێڕین. بوتی وا ساز دەکرا کە مرۆڤ هیچکات نەیبینیبوو. لەوە بەولاوە مرۆڤ لە پەنا ستایشی سروشت، دەستیکرد بە پەرەستینی بووتەکانیش. بەو شێوەیە بووت پەرەستی لە دایك بوو. خەڵکی کە باوەڕیان بە بووت پەیداکردبوو، پێیانوابوو بە ستایشکردنی

ئەو بووتانە نەتەنیا لە بەرانبەر چەڵەمەکانی ژیاندا دەیانپارێزی، بەڵکوو کاری تووڕەشی بۆ لەناوبردنی دوژمنان لە دەست دێ. کە وابوو ئەو کەسەی ناخۆشی و شەڕی لەگەڵ دراوسێکەیدا هەبوو داوای لە بوتەکەی دەکرد کە جیرانەکی بۆ بکووژێ یا زیانێکی پێ بگەیێنێت. بەڵام ئەوەشی دەزانی کە جیرانەکەش هەر وەك ئەو بوتی خۆی هەیە. ئەو مەترسییە بۆە هۆی ئەوی هەموو مرۆڤێک بۆ پارێزگاریکردن لە خۆی بوتی بچکۆلانەی دروست کرد و لە دەستیان دەکرد یاخود بە ملیانەوە هەڵیانواسی، کە دواتر بە ناوی "تەلیسم" مەنشوور بوو و تەنانەت تا ئەوڕۆش ئەو کارە هەر ماوە و بە شێوەی خاچ و ... لە مل یا دەستیانی دەکەن.

خەڵکی لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە بە یارمەتیی "تەلیسم" و بە بانگ کردنی رۆح بە دەنگی بەرز بە شێوەیەکی جادوویی کارلێکەری لەسەر مرۆڤەکانیتردا دەبێت. کاتێك ئەو باوەڕە خۆی بڵاو کردەوە زۆربەی بەشدارانی کۆمەڵ کاتی خۆیان بە سیحر و جادوو و ... ماندوو دەکرد. بەو شێوەیە بنکەی جادوو و سیحر پێکهاتن و پەرەیان پێ درا. لێرە بەولاوە بە ڕاشکاوی دوژمن بۆ مرۆڤ پەیدا بوو. بەو هۆیە هەموو کەس مەترسی تێدا پێکهاتبوو کە نەکا رۆحی تووڕەی ئەوانیتر زیانیان پێ بگەیێنێ. هەر کات کەسێک نەخۆش دەکەوت پێیان وابوو کە ئەوە رۆحی دوژمنەکەیەتی کە دەیهەوی زیانی پی بگەیێنێ. تەنانەت ئەوڕۆش ئەو خوڕافاتە لە چەند لە گۆشەکانی ئەم جیهانە هەر بەردەوامە.

سیحربازە گەورەکان پێیان وابوو کە بنەڕەتی خراپی و تووڕەیی لە ژێر کۆنترۆڵی هێزی بوتەکاندایە. بەو هۆیەوە بە هێزێکی مەزنتریان بە خەڵکی ناساندن و ناوی خودایان لەسەر دانان. بەو شێوەیە ئایینی جۆراوجۆر کە چەندین خودایان هەبوو لە جیهاندا دروستکران. دواتر گەندەڵکاری بەڕێوەبەرانی ئایینەکان کە بۆ بەرژەوەندی خۆیان تەنانەت خۆیان بە خودا دەزانی، بووە هۆی لابردنی ناوی خودا لە ئایینەکەیاندا وەك ئایینی بوودایی.

به تێپەڕبوونی کات ژمارێکی زۆر ئایین پێکدەهاتن و هەروەها ژمارێکی زۆریش هەڵدەوەشانەوە. هەموو لایەنگرەکانیش ئایینی خۆیان بە بەرحەق و راستەقینەیە دادەنا.

مێژووی مرۆڤایەتی لە چەند قۆناغ پێکهاتووە. لە پێشدا سەردەمی ماجەراجویی "رووداو" کە کاتێکی زۆری خایاندووە. بەدوای ئەودا سەردەمی "باوەڕ"ەکان هاتۆتە مەیدان کە ئەوەش کاتێکی زۆری کێشاوە و ئەگەرچی چەشنەکانی، گۆڕانکارییان بەسەر دا هاتووە بەڵام تا ئەورۆش ماوەتەوە. هەروەك دەبیبنین ئەو سەردەمەش لە زۆربەی وڵاتەکانی جیهان وردە وردە پەتەی ئایین دەکەوێتە سەر ئاو و سەردەمی بیر و باوەڕی لۆژیکی جێگای دەگرێتەوە. بە دۆزینەوە زانیارییەکان سەبارەت بە چۆنیەتی پێکهاتنی جیهان و بۆچوونەکانی داروین لەسەر گەشەسەندن بە گشتی و چۆنیەتی پێکهاتنی گیانلەبەران، زۆربەی نهێنییەکانی ئەم جیهانە بۆ مرۆڤ روون بۆتەوە. ئیتر سەردەمی ئەوە نەماوە کە خەڵکی بە وەڵامی فانتازی و خەیاڵی هەڵبفریوێنن. زۆربەی مرۆڤ چاوەڕوانی وەڵامی بە بەڵگە و لۆژیکین.

مێژووی درۆی ئایین

هەرکەس لەژیانیدا بەربەرەکانی بکات، ڕەنگەنەدۆڕێت

هەرکەس بەربەرەکانی نەکات، دۆڕاوە

ساڵانێکی دوور ودرێژە ئایینەکانی یەهوودی و مەسیحی و دواتریش ئیسلام، بەتایبەت لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە مێژووی مرۆڤایەتییان بە خواست و بەگوێرەی بەرژەوەندیی خۆیان نووسیوە و کارلێکەرییەکی یەکجار زۆریان لەسەر مرۆڤ داناوە. زۆر لەمێژە بۆ ئێمەی مرۆڤ روونە ئەو ئایینانە بۆ سەلماندنی باوەڕ و بۆچوونەکانیان، گۆڕانکارییان بەسەر بەڵگە و نووسراوە مێژووییەکاندا هێناوە و بەساختەکاریی و بە پێچەوانە دەرخواردی مرۆڤیان داوە.

ئەگەر مرۆڤ بەوردی سەیری نووسراوە ئایینییەکان بکات، بۆی دەردەکەوێت کە لە باری دەروونییەوە ئاوێنەیەکە بۆ هەڵسوکەوتی مەلاکان و کەشیشەکان دژ بەمرۆڤ. زانست و وەڵامە لۆژیکە زانستییەکان سەبارەت بەدنیای دەوروبەر بەمەزنترین مەترسی لە بەرامبەر ئایینداا دەزانن. هەڵسوکەوت و مەبەستی مەلا و کەشیش و بەگشتی ئایین، ناڕازی ڕاگرتن و هەست بە بەختەوەر نەبوونی مرۆڤە. وشەی تاوان، تاوانبار، و خۆ بەتاوانبار زانین، هەست نەکردن بە مافی ژیانی سروشتی و ... وشەگەلی لەو چەشنەیان دۆزییەوە بۆ ئەوەی مرۆڤ لە بەرامبەر بۆچوونە زانستییەکاندا ڕاگرن. لە ڕوانگەی ئایینەوە مرۆڤ نابێ سەیری دەرەوە، بەڵکوو تەنیا سەیری دەروونی خۆی بکات! ئایین دژی ژیربوون و ڕوونبوونەوەی مروڤ سەبارەت بە دیاردەکانە!

لە روانگەی ئایینەوە، مرۆڤ دەبێ وەك نەزان چاو لە دەوروبەری بکات یا لەویش باشتر، ئیزنی چاو لێکردنی لێ زەوت بکرێ. مرۆڤیان وا بار هێناوە کە بەجێی ژیانی بەختەوەر، خوو بە ژیانی پڕ لە رەنج بگرێت و بە درێژایی ژیانی، خۆی تاوانبار بزانێ و هەست بە بەختەوەری نەکات و لە ترسی مردن و بۆ گەیشتن بە دنیای نادیاری ئەوان هەمیشە خۆی بە مەلا و کەشیش و ئایینەوە هەڵواسێ! بە بێ هیچ بناغەیەکی زانستی و لۆژیکی، مرۆڤیان وا ڕاهێناوە کە هێشتا چاوی بە دنیا نەکراوەتەوە دەبێ خۆی بەتاوانبار بزانێ و داوای لێبوردن لە خودا بکات! بەو تایبەتمەندییە نەرینیانەی لە مرۆڤدا پێکیان هێناوە گەورەترین هەڵەکارییان سەبارەت بە مرۆڤایەتی بەڕێوەبردووە، بۆ ئەوەی ڕاستەقینەی ژیان و خۆشیی ژیان لە مرۆڤدا بکووژن و لێی زەوت بکەن! تەنیا و تەنیا بۆ بەهێز ڕاگرتن و درێژەپێدانی ژیانی چەپەڵی خۆیان و ئەربابانی خوێنمژیان و زۆردارانی کۆمەڵگا، لە هیچ کارێکی دژ بە مرۆڤ ناسڵمێنەوە.

دیارە بۆ مرۆڤێکی لاواز کە هێزی بڕیاردانی لە ژیاندا کز بێت، تەنانەت لە روانگەی زانستیشەوە سەلمێندراوە کە باوەڕپێکردن بە دیاردەیەك یا تئۆرییەك دەبێتە هۆی گەشانەوە و لەسەرپێ راوەستانی مرۆڤ. بۆ وێنە بەتازەیی مێتۆدێك بۆ چارەسەر کردنی نەخۆشییەکان، خۆ کز کردن یاخود وەلانانی جگەرەکێشان دۆزراوەتەوە کە مرۆڤ بەهیپنۆتیزم و لەحاڵەتێکی تایبەتیدا باوەڕێکی تێدا پێکدێ، کە دەبێتەهۆی وەلانانی ئەو عادەتانە یا تەنانەت چارەسەرکردنی نەخۆشییەکان. جێی سەرسووڕمان ئەوەیە کە ئەو مێتۆدانە بەڕاستی ئەزموونی ئەرێنیشیان دەبێ، بەمەرجێك کەسەکە خۆشی هاوکاریی بکات. هەر وەك هەموومان دەزانین ئەگەر مرۆڤ ئەو بارودۆخە نەسەلمێنێ و هاوکاری نەکات، هیچکات ئەو هیپنۆتیزمە کارلێکەریی نابێت. باوەڕ بەئایینیش هەر هەمان شتە. کەسێك لە ژیانیدا هێزی بڕیاردانی هەبی و بەچاوی کراوە سەیری دنیا بکات هیچکات مەلا و کەشیش و ئایین و ئیدئۆلۆژییەکانیتر ناتوانن بەلاڕێیدا ببەن و بۆ مەبەستەکانی خۆیان کەڵکی لێ وەربگرن.

ئەو نووسراوەیە، وەك دڵۆپە ئاوێکە بەسەر دنیایەك ئاوردا. بەڵکوو بتوانین بە لێکۆڵینەوەی زیاتر لەسەر ئەو بابەتە پەردە لەسەر یەکێک لە گەورەترین ساختەچێتییەکان و هەڵەکارییەکانی مێژووی مرۆڤایەتی هەڵبگرین. بەپشت بستن بە مێژووی راستەقینە، زۆربەی مرۆڤە پیرۆزەکانی ناو مێژوو پووچەڵ دەکرێنەوە و دەبینین کە نەتەنیا پیرۆز و متفەرك نەبوون بەڵکوو تەنانەت کڵاویان لەسەر خەڵکی ساکاری ئەودەم داناوەو تەنیا بۆ گەیشتن بە مەبەستەکانی خۆیان کەڵکیان لێوەرگرتوون. نەوەی نوێی ئێمە و بەتایبەت لاوانی کورد دەبێ ئەو هەڵەیان بۆ هەڵکەوێ بەپشت بەستن بە مێژووی رابردوو و راستەقینەی مرۆڤایەتی، خۆیان لەو درۆ و دەلەسانەی کە بە زۆریی بەسەر مێژوودا سەپێنراوە و بەناوی راستەقینەدەرخواردی خەڵک دراوە، رزگاڕ بکەن.

ساڵیانی درێژە بەو تورەهاتەیان چاوی مرۆڤیان وا چەواشە کردووە کە بەزەحمەت دەکرێ درۆ لە ڕاستەقینە جیا بکرێتەوە. ئەگەر بەو لێکۆڵین و پشکنینانە گەورەپیاوانی ئەوکاتی مێژوو ئێستا بەخوێڕی و درۆزن ناوئەبرێن و تەنیا پسدانێکی پڕ لەهەوا زیاتر نەبوون، جێی سەرشۆڕییە بۆ خۆیان و بۆ ئەو ئایینەی وا پشتیوانیان بووە. ئێمەش بەبێ ئەوەی بەزەییمان پێیان دابێ، رسوایان دەکەین. بەداخەوە فەرهەنگێکی درۆی پاڵەوان دروستکەریان لە چوارچێوەی ئاییندا بەسەر کۆمەڵگادا وا بڵاوکردۆتەوە کە چاوی زۆربەی مرۆڤیان پێ کوێر کردوە و لە جیاتی گرتنەبەری رێگای لۆژیکی و زانستی و راستەقینە و گەیشتن بە بەختەوەری، بەکوشتن و لەناوبردنی خۆشیی ژیان، رێگای بەدبەختی و باوەڕ بە جندۆکە و دێو و پاڵەوانی خەیاڵیان لەناو ژیانیاندا پەروەردە کردووە.

کاتێك "کارلی مەزن" (قەیسەری رۆم 800ی زایینی) بەپشتیوانی واتیکان چوارهەزار کەس لە باشترین مرۆڤەکانی "زاکسن" [ناوچەیەکی ئاڵمان] دەکووژێ، یا کاتێك بۆ تۆڵەسەندنەوەی دۆستێکی بەناوی "رۆلاند" 130 هەزار مرۆڤ، 130 هەزار ژیان لە "ئەبروو"دا (رووبارێکە لە ئیسپانیا) دەخنکێنێ، تەنیا و تەنیا دەتوانین نێوی سادیسمی

لێ بنێن. بەڵام سەیر ئەوەیە مرۆڤێکی ئاوا خوێنمژ لە لایەن کلیسا و پیاوە ئاینییەکان و واتیکانەوە بە پاڵەوان و نموونەی ناو خەڵکیی دەناسرێ. کاتێك ئێمە ئەو کارەسات و رووداوانە لە رۆمانێکدا دەخوێنینەوە رەنگە تەنیا بۆ ئەوە بێ کە بەهەڵسەنگاندن لەگەڵ بارودۆخی ئێستای ژیانی خۆمان کەڵکی لێوەرگرین و هەوڵی ژیانی ئاشتی لەگەڵ دەر و جیرانەکانمانی پێ بدەین.

لە مێژووی وڵاتانی ئوروپاییدا هاتووە: "لەشەڕی خاچپەرستەکاندا، واتە ئەو کاتەی کلیسای رۆم دژ بە موسوڵمانەکان لە ئورشەلیم شاڵاویان بۆ مەسیحییەکان بردبوو، کێشەیەکی گەورەیان لە باریماڵییەوە هەبووە بۆ کۆکردنەوەی هێزی شەڕکەرلە ئورووپا و ناردنیان بەرەو ئورشەلیم." بەرپرسانی واتیکان ئەوکات فتوایانداوە: "ئەو مرۆڤانەی وا لە باری ماڵییەوە یارمەتیی ئەو هێرشە بکەن، خودا لە گوناهەکانیان خۆش دەبێ. تەنانەت ئەو مرۆڤانەی وا پارەی زیاتر بەکلیسا بدەن، خودا لەو گوناهانەی کە لە داهاتووشدا دەیکەن خۆش دەبێ و ئەگەر لەوەش زیاتر بدەن، گوناهی کەسوکار و خزمەکانیشیان دەبەخشرێ." من لێرەدا تەنیا پرسیارم ئەوەیە، ئایینێك کە بە پارە رێگا بۆ هەڵەکاری و کاری خراپ خۆش دەکات، ئایا دەبێ باوەڕی پێ بکرێت؟

دەتوانین بڵێین ئاسەوارناسیی لە بەینی دووهەمین و سێ هەمین شەڕی خاچپەرستەکان و لەوکاتەوە دەستی پێکردوە کە کەسێکی ئیسپانیایی بەناوی بنیامین توودێلا کە لە ساڵی 1160 بەسەفەر چووە ئیتالیا، یوونان، سوریە، میزۆپۆتامیا، ئێران و عەرەبستان و دوای 13 ساڵ گەڕاوە. لە تەواوی ئەو ماوەیەدا ئەمرۆشی لەگەڵ بێ، زۆربەی ئەو چالاکیانە و هەڵکۆڵینانەی سەبارەت بە ئاسەوارناسیی بەڕێوەچوون، لەژێر چاوەدێری کلیسا و واتیکاندا بووە کە نەکا شتێك بدۆزنەوە، بوونی ئایینی مەسیحی بخاتە مەترسییەوە.

دیارە بەربەرەکانی لەگەڵ بۆچوونێکی وا بەهێزی ئایینی کە ساڵیانی درێژە لە کۆمەڵگادا بانگاشەی بۆ دەکرێت و هەزاران کتێبی ئەستووری

لەسەر نووسراوە و لە منداڵییەوە لە قوتابخانەکاندا دەرس دەدرێ و وەك دارێکی پیر، بنچکی لە زەوی رووا‌وە و لەهەموو ئەوانەش گرنگتر پشتیوانی حاکمان و زۆردارانی جیهانی کە بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەچەکی ئایین مرۆڤیان لەژێر کۆنترۆڵی خۆیان گرتووە، زۆر کارێکی ساکار نییە. زانایان دەڵێن زۆربەی مرۆڤ لەژێر گوشاری کۆمەڵگا و دەوروبەریدا مەجبوور بەسەلماندنی دابونەریت و بۆچوونەکانی نێو کۆمەڵگا دەکرێن. مێشک و باوەڕ و بۆچوونەکانیان شکڵ دەگرن و لەتەمەنی 30 ساڵ بەولاوە زۆر دژوار دەبێ ئەو باوەڕانەیان لێ بستێندرێتەوە. دیارە ئەوە نەتەنیا بۆ ئایین بەڵکوو بۆ هەموو ئیدیۆلۆژییەکانیتریش هەر ڕاستە. لێرەدا وەبیر قسەیەکی نیتچە دەکەومەوەکە دەڵێ: *"هەرگیز پێمخۆش نەبووە لەنێو کۆمەڵدا بدوێم. لەوە ترساوم کە نەکا خەڵکێک باوەڕم پێ بکەن یان ببنە لایەنگرم."*

دیارە بەنووسراوەیەکی کورتی ئاوا ناکرێ بەربەرەکانی دابونەریتێك بکرێ کە هەزاران ساڵە مرۆڤی لەژێر باڵی خۆی گرتووە و وەك مۆتەکە سواری کۆڵی بووە. بەڵام بۆ روونکردنەوەی راستەقینەی مێژوو، لانی کەم دەبێ بە شێوەیەك و لە جێگایەکەوە هەوڵ بۆ ئەو کارەبدرێت! ئەگەر پسپۆرانی مێژووناسیی لە ناوچەکانی خۆمان بوێرن و لەسەر ئایینی ئیسلام لێکۆڵینەوە بکەن، دڵنیام هەزار و یەك نارێکی تێدا دەبیننەوە. بەو هۆیەی لە وڵاتانی مەسیحی و بەتایبەت وڵاتە پێشکەوتووەکانی ئەورۆپا لەسەر ئەو بابەتانە باس دەکرێ و لێکۆڵینەوەی زانستی لەسەر کراوە، من لێرەدا چەند نموونەیەك سەبارەت بەو ساختەکارییانە کە تەنیا دڵۆپێك لە دەریایە، دەخەمە بەرچاوی خوێنەری کورد.

"جین هاروینوس" (1646-1729)ی فەرانسی وەك مامۆستای قوتابخانە لە پاریس کاری کردووە. لە ساڵی 1683وە بەرپرسی کتێبخانەی پاشایی فەرانسە بووە. بە مرۆڤێکی زۆر چالاک و پڕکار ناودار بووە. هەموو رۆژێك لە کاتژمێری چواری بەیانییەوە تا شەودرنگانێك کاری کردوە. لێکۆڵینەوەی لەسەر مێژووی مرۆڤ لە سەرەتاوە کردوە. جگە لە زانیاری و چالاکیی لە بواری ئایین، لە بوارەکانیتر وەك زمانناسیی و شوێنەوارناسیی و فەلسەفەی مێژوویی و سکەناسیی و... زۆر بەنێوبانگ بووە. ساڵی 1695 لەسەر رۆژی مردنی مەسیح کە لە مێژووی دنیای مەسیحدا تا ئەوکات بە رۆژی هەینی ناسرابوو، لێکۆڵینەوە دەکات و بۆی دەردەکەوێت کە ئەو رۆژە پێنج شەممە بووە نەك هەینی. کۆبوونەوەی مەسیحییەکان لە ساڵی 1687 سەبارەت بەو هەڵەیە، بووە هۆی کۆکردنەوەی نووسراوەکانی پێشوویان و بەیارمەتیی ماڵیی "لودویگ" شای سێزدەهەم سەرلەنوێ کتێبەکانیان چاپکردەوە، کە ئەوە هەلێکی باش بوو بۆ گۆڕانکاری هێنان و پێداچوونەوەبەسەر نووسراوەکاندا. ئەو کارە 28 ساڵی خایاند و لە ساڵی 1715 تەواو بوو.

"جین هاروینوس" لە ساڵی 1690دا، لە لاپەڕەی 81ی برووسکەیەکدا بەناوی:

Heiligen Chrysostomus an den Mönch Cäsar (Paris, 81 S.)

نووسیویە: زۆربەی کارە ئەنتیکەکانی نووسەرانی وەك: Cassiodor, Isidor von Sevilla, St. Justin Märtyrer و... سەدان ساڵ دواتر بە شێوەیەکی خەیاڵی و بە گۆڕانکارییەوە هەمدیسان نووسراونەتەوە و بڵاو کراونەتەوە. "جین هاروینوس" هەروەها لەو نووسراوەیەدا ئاماژەی بەوە کردووە کە لێکۆڵینەوەکانی نیشان دەدەن کە ئەو کارە لە سەدەی سێزدەوە لە لایەن کەشیشەکان و بە چاوەدێریی بەرپرسانی کلیساوە بەڕێوەچووە. ئەوان

کاری کلاسیکی زۆربەی نووسەرانی ئەوکاتیان بەدەستکاریی کردن و نووسینی دووبارەیان، لە نێو ئورووپادا بڵاوکردۆتەوە. تەنانەت بۆ سەلماندنی بۆچوونەکانیان گۆڕانکارییان بەسەر کارە هونەرییەکان و سکە لێدراوەکان و ئەنتیکەکارەکانی ئەو کاتیشدا هێناوە. دیارە بەهۆی ئەو کارەوە دوژمنایەتیەکی زۆری لە لایەن بەرپرسانی کلیساوە لێکرا و چەند لە کارەکان و نووسراوەکانی لە لایەن پارلەمانی فەرانسەوە یاساخ کرا. بەڵام دواتر کتێبەکان و نووسراوەکانی لە لایەن دادگای شتراسبۆرگەوە ئازاد کران. لە ساڵی 1766، لە ئینگلیز یەك لە کارەکانی ئەو نووسەرە بەناوی "قسەکردن لەسەر رەخنەی کۆنەنووسەران":

Prolegomena ad censuram scriptorum veterum

لەچاپ درا. بەداخەوە لێکۆڵینەوەکانی ئەو پسپۆڕە بۆ ماوەیەکی زۆر لەبیرچوونەوە بەڵام هیچکات نەیانتوانی نوسراوەکانی بۆ هەمیشە لەنێو بەرن.

"رۆبێرت باڵداوف" یەکیتر لەو پسپۆڕانەیە کە لەسەدەی بیستەمدا لە زانستگەی باسلی سویس وەك پرۆفیسۆر کاری کردوە و خۆی بە کارێکی مەزن بەناوی *Historie und Kritik* "مێژوو و رەخنە" ماندوو کردوە کە ساڵی 1902 لە لایپتزیکی ئاڵمان دراوەتەدەرێ. ئەو لەو کتێبەیدا لەسەر *Gesta Caroli magni* کەسەبارەت بەکردەوی کارڵی مەزن دەدوێ و لە لایەن کەشیشێك بەناوی "نۆتکێر" کە لەساڵێ 900 دوای زایین دەبێ نووسرابێ، لێکۆڵینەوەی کردوە و دوای بەوردی سەیرکردنی ئەو کتێبە بۆی روون دەبێتەوە کە لەو کتێبەدا وشە و چەمك و زاراوەی وا بکارهێندراوە کە لەباری کاتییەوە زۆر درەنگتر باو بوون. بە واتەیەکیتر، ئەو کتێبە دەبێ دواتر دەستی تێوەردرابێ و گۆڕانکارییان بەسەردا هێنابێ. لە بەرگی دووهەمی ئەو کتێبەدا کە"رۆبێرت باڵداوف" لەساڵی 1903 دایەدەرێ، کارە ئەدەبییەکان و شیعرە یوونانی و رۆمییەکان دەخاتەژێر لێکۆڵینەوەو بەسەرسووڕماویەوە بۆی روون دەبێتەوە کە زۆربەی ئەو کارە ئەدەبییانە دەستکاریی کراون و وشەو چەمکی نۆیان هاتۆتە نێوەوە.

سێهەمین کەس کە لەو چەشن لێکۆڵینەوانەی کردوەکەسێکەبەناوی "ویلهێلم کام مایەر". لە نێوان ساڵەکانی 1890 تا 1900، لەدایکبووە. لە شاری توورینگێنی ئاڵمان مامۆستای قوتابخانە بووە. لەسەر بەڵگەو نووسراوەکانی

سەدەی ناوەڕاست لێکۆڵینەوەی کردوە. بە بڕوای ئەو، هەر نووسراوە یاخود بەڵگەیەك دەبی لانی کەم چوار تایبەتمەندی هەبێ بۆ ئەوەی بەبەڵگەبناسرێ. تایبەتمەندیی ئەو بەڵگانەیاخود نووسراوانە بریتین لە:

1. **"لەسەر چی نووسراوە؟"**
2. **"لە لایەن کێوە نووسراوە؟"**
3. **"کەی نووسراوە؟"**
4. **"لە کوێ نووسراوە"**

ئەو بۆی دەردەکەوێ کە ئەگەرچی لە ساڵەکانی 1100 بەولاوە زانستی بیرکاری زۆر بەباشی کەڵکی لێوەرگیراوە و بۆ ئەو بۆچوونە بەڵگە زۆرن، بەڵام زۆربەی بەڵگە ئایینیەکانی سەدەی ناوەڕاست ڕێکەوتی تەواویان پێوەنییە، یاخود تەنیا ئاماژە بەساڵ یا سەدە کراوە و ئەو تایبەتمەندییانەی بەڵگەکان دەبێ هەیانبێ، هیچی لەبەر چاو نەگیراون و هەر لەگۆترەو بە بێ ئەوەی سەلماندرابێ، دەرخواردی خەڵکییان داوە. ئەو چەشن بەڵگانە لە باری یاساییەوە بێ کەڵکن.

"بروونۆ کرووش" یەك لە پسپۆڕانی بەتواناى دیکەیەکە بۆ وێنە لە نووسراوەی *fränkischen Diplomatik* (1938, S. 56) دا لەسەر لێکۆڵینەوەی بەڵگەی مێژوویی بەسەرسووڕماویەوە بۆی روون دەبێتەوەکە لەو کتێبەدا لە جێگای جۆراوجۆردا وشەکان چاپ نەکراون و جێگا بۆ دواتر نووسینی وشەی پێویست خاڵی هێشتراونەتەوە. ئەو دەڵێ لەماوەی چەند ساڵ پشکنینی سەبارەت بە بەڵگەئایینیەکان ژمارەیەکی یەکجار زۆر هەڵە و نا ڕێکوپێکی و گۆڕانکاریی و ... دۆزیوەتەوە.

لێرەدا رەنگەبۆ خوێنەر ئەو پرسیارە بێتە پێش ئەو هەموو بەڵگە گۆڕدراوانە کە بە تەکنیکی سەردەمییانە بە ساکاری رەسەن نەبوونیان دەسەلمێندرێ، چ مانایەکی دەبێ هەبووبێ جگە لەوەی تەنیا مەبەستیان دەستێوەردان و پێچەوانەکردنەوەی مێژوو و بەلاڕێدا بردنی مرۆڤ نەبووبێ. بەداخەوە لێکۆڵینەوەی زۆربەی ئەو پسپۆڕانە لە هەموو بوارەکاندا تەنیا ئەوە دەسەلمێنێ کە ئایینییەکان بۆ گەیشتن بە مەبەستەکانی خۆیان بە تەواوی هێزەوە دەستکاری و گۆڕانکاریان بەسەر مێژوودا هێناوە.

ئەگەر مرۆڤ بە وردی سەیری کتێبە ئایینیەکان بکات بۆی دەردەکەوێ کەهێندە کەسایەتی پیرۆزی ئایینیی و پاڵەوان و شەهیدیان خوڵقاندووە کە لە کتێبخانەیەکی گەورەدا جێیان نابێتەوە. سەبارەت بە مێژووی کەسایەتییەکی مەسیحی بەناوی "Pius I" بەشێوەی فانتازی و خەیاڵی لەکتێبی "مێژووی کلیسا VI, 23"دا ئاوا هاتووە:

"21 سکرتێر، واتە نووسەر بۆ نووسینەوەی وتەکانی "Pius I" هاوکاریان کردووە. ئەو 21 کەسە بەسەر سێ نۆبەدا دابەشکران و هەر کامیان بۆ ماوەی هەشت کاتژمێر کاریان دەکرد، و کەسایەتییە ئایینییەکە بەبێ پسانەوە و خەوتن و پشوودان، بەردەوام دواوەو، ئەو نووسەرانەش وتەکانیان نووسیوەتەوە! نووسراوەکان بریتین لە شەش هەزار کتێب کە لە وانە یەکیان "ئینجیل"ە. نۆبەی کاریان بەو شێوەیە بوو: "هەشت کاتژمێری بەیانی 7 گەنج، 8 کاتژمێری ئێوار7 پیاوی بەئەزموون و 8 کاتژمێری شەوانەش 7 کچی باکرە هاوکارییان کردوە" (دیارە کچەکان بۆ شەوکار). ئەو سێ گرووپە کەسییە هەموویان ئەو وتانەی وا پیاوی ئایینی فەرموویە، نووسیویانەتەوە. جا دیار نییە بۆ چی بۆ نووسینەوە بە 7 کەس پێویست بووە، کاتێك هەموویان پێکەوە دەبێ هەر شتێکیان نووسیبێتەوە!؟"

ئەو پاڵەوانە خەیاڵییە کەبە پێی گێڕاوەکان دەبێ 157 ساڵ دوای زایین مردبێت، روون بۆتەوە کە لە ساڵی 1460 دوای زایین لەلایەن پاپای کاتییەوە "Pius II" هاتۆتە ناو مێژووی دنیای مەسیحەوە.

تەنانەت سەبارەت بە یەکەمین بەڵگەکان بۆ سەلماندنی ئایینی مەسیحی هیچ بەڵگەیەکی بایەخدار بوونی نییە جگە لەوەی کە دەگێڕدرێتەوە گوایە پیاوێکی ئایینی و قەشەی کلیسای سووریە بە ناوی "ئیگناتیوس" لە ساڵی 110ی زایینی بەدەستبەسراویی بۆ رۆم هێنراوە کە لەوێ بە تاوانی باوەڕی بەعیسا و ئایینی مەسیح بکووژرێ. گۆیا لە رێگا ئیزنی پێدراوە کە پیاوە ئایینیەکانی تر ببینێ. لە رێگای سووریەوە تا رۆم 7 برووسکە و نووسراوە لەخۆی بەجێ دەهێڵێ! دەبێ لەو نووسراوە و بروووسکانە شەشیانی لە ئاسیای بچووك و یەکیشیانی بە قەشەیەک بەناوی "پۆلیکارپ" دابێ! ئەو بروووسکانە تەنیا و یەکەم بەڵگەکانی ئایینی مەسیحییە بۆ 200 ساڵی سەرەتای زایین. لەو بارودۆخە سەیرتر کە مرۆڤ تەنیا پێکەنینی پێی دێ، ناوەڕۆکی برووسکەکانە. بە زمانێکی ناتەواو و بێسەروبن کە 210 ساڵ دواتریش پێداچوونەوەی بەسەردا هاتۆتەوە و هێندێک رێکوپێك کراوە، باس لە چوارخاچدانی عیسا کراوە و لەوێدا باسی "مریەم" دایکی

عیسا کراوە کە دەبێ لەخودا زگی پڕ بووبێت. سەرجەمی ئەو برووسکانە هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی و زانستی بۆ مرۆڤیان پێ نییە.
بەتایبەت لە ئورووپا سەرجەم نووسینی مێژووی ئەو وڵاتانە لە سەدەی ناوەڕاستەوە لە دەست پیاوە ئایینیەکاندا بووە. لێکۆڵینەوە و دۆزین لەسەر تەواوی ئەو بەڵگانەی کە لە سەدەی ناوەڕاستەوە نووسراون، کارێکی هەمەلایانەیە و لە توانای تاکدا نییە. تەنیا بۆ ڕاکێشانی سرنجی خۆێنەر من بەچەند نموونەیك ئاماژە دەکەم.

رۆزویتای خەڵکی " گیندرزهایم "، خوشکێکی ئایینیی ئاڵمانی

رۆزویتا یاخود "Hrotsuit " کە لەکاتی کۆندا بەو ناوە ناوبانگی هەبووە،(935-973) خوشکێکی ئایینیی کلیسای "گیندرزهایم" بووە لە نیزیکی شاری "براونشوایگ"ی ئاڵمان ژیاوە. وەك یەکەم ژنی شاعیری ئاڵمانی ناسراوە و لە سەدەی ناوەڕاستدا بە زمانی لاتینی شیعرەکان و دڕاماکانی خۆی بڵاوکردۆتەوە. سەبارەت بە چۆنیەتی ژیانی رۆزویتا هیچ بەڵگەیەک جگە لە نووسراوەکانی بەزمانی لاتینی لە دەستدا نییە.

رۆزویتا لە دراماکانیدا ئاماژەی بەچەند رووداو کردوە کە باس لێکردنی بۆ ئەو کات زۆر نامۆ بوون. وەك:
"ئاماژە کردن بە رووداوی کوڕێکی جوانی 10 ساڵە بەناوی پێلاگیوس کە نەیهێشتووە وەك مەسیحییەك لەلایەن خەلیفەی موسوڵمان "عەبدولرەحمان"ی سێهەمەوە دەستدرێژی سیکسی پێبکرێ و بەو هۆیەخۆی کوشتبێت."
یا:
"ئاماژە بە کەسێك بەناوی کالیماشوس کراوە کە تەنانەت لە لاشەی مردووش خۆش نەبووە و دەستدرێژی سیکسی پێ کردوون".
نووسراوەی کلاسیکیشی بووە وەك: ئابراهام و پاپهۆتیوس "*Abraham* und *Paphnutius*" کە لەوێدا باس لەسەر هاتوچووی فەقێ مەسیحییەکان و کەسایتییە ئایینییەکان بۆ قەحبەخانە دەکات.
لەهێنندێك لە شیعرەکان و دراماکانیدا باس لەسەر هەڵسوکەوت و بارودۆخی ژیان لە سەردەمی پاشاکانی ئۆتۆی یەکەم و دووهەم و هەروەها کلیسا و فەقێ مەسیحییەکان دەکات کە لە هیچ کتێبیکی مێژووییدا باسی لێ

نەکراوە. بەداخەوە ئەوکات نووسراوەکانی لەبیرچوونەوە و نیزیکەی پێنج سەدە دواتر و لەساڵی 1501ی زایینی لەلایەن کەسێك بەناوی "کۆنراد کێلتێس"ەوە زیندوو کرانەوە.

هەموو نووسراوەکانی لەلاتینەوە بۆ ئاڵمانی وەرگێردراونەوە. مرۆڤ هەست بەوە دەکات کەژنێکی ئایینی لە سەردەمێکی ئاڵۆزی ئەوکات دەبێ بەو بۆچوونانەیەوە زۆر بە تەنیا بووبێ کە تەنانەت بۆ سەردەمی رێنسانسیش شتێکی پێشکەوتوو بووە.

لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا کەسێك بەناوی "یۆزێف ئاشباخ" پەردە لەسەر زۆربەی نووسراوەکانی رۆزویتا هەڵدەگرێ و بۆی روون دەبێتەوە کە بەشێکی زۆری ئەو نووسراوانە بەتایبەت ئەوانەی وا لەسەر شا ئۆتۆ و فەقێ مەسیحییەکان و کلیسای ئەوکات نووسراون بەپێی شێوەی نووسینەکان دەبێ لەمێشکی پیاوەوە سەرچاوەی گرتبێ و جیاوازی لەگەڵ شێوەی نووسراوەکانیتری رۆزویتا هەیە. دواتر روون دەبێتەوە کە لە ساڵی 1490 بەولاوە هەر هەمان "کۆنراد کێلتێس" کە لەسەرەوە باسمان کرد، ئەو نووسراوانەی نووسیوە و بەناوی رۆزویتا بڵاوی کردوونەتەوە.

کەری زێڕین:

کەری زێڕین کارێکی کلاسیکی ئەدەبییە کە گوایە دەبێ لە ساڵی 400 دوای زایین نووسرابێ. ناوەڕۆکی کتێبەکە زۆر سەیرە و باس وگێڕاوە و ڕەوایەتی جادوو و سیحر و بەگشتی چیرۆکێکی خەیاڵییە. بەڵام کاتێك مرۆڤ بەوردی سەیری ئەو نووسراوەیە دەکات شتی وای بەرچاو دێت کە لەگەڵ ئەو کاتەی کە دەبێ نووسرابێت، شێوەی نووسینەکان و ناوەڕۆکی تەوەرەکان، یەك ناخوێننەوە. بۆ وێنە رەوایەتێکی ئەفریقایی تێدا گونجاندراوە کە بۆ ئەو کات هیچ جێی باوەڕ نییە. یا باس لەسەر ژنی جادووگەر و سووتاندنیان دەکرێ، کە ئەو کردەوە ناشایستە لە سەدەی 14 بەولاوە بەڕێوەچووە و لەلایەن ئایینیەکانەوە ئەو ژنانەی کە تەنیا بەرگرییان لەمافی خۆیان کردوە و دەنگیان بەرزکردۆتەوە، بەناوی سێحرباز یاخود ژنی جادووگەر سووتاندویانن!

یەك لە بەنێوبانگترین ساختەکارییەکانی دنیای کاتۆلیك بەڵگەیەکە بە زمانی لاتین کە گۆیا دەبێ چوارسە دساڵ دوای زایین لە رۆم نووسرابێ. ناوەڕۆکی ئەو بەڵگەیە کە ستراتیژی نوێی کلیسای کاتۆلیکەکان

بووە بۆ درێژەدان بە ژیانیان، ئیزنی بەفەرمی ناسینی واتیکانە و لە لایەن "قەیسەر کۆنستانتین"ەوە مۆرکراوە. دوای لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو بەڵگەیە روون دەبێتەوە کە دەبێ ئەو نووسراوەیە 800 ساڵ دوای زایین لە لایەن سکرێتری پاپای کاتی (پیکۆ لۆمینی) بەناوی "والا لۆرێنچۆ"وە نووسرابێ. روونبوونەوەی راستنەبوونی ئەو بەڵگەیە لە ساڵی 1056 بووە هۆی جیابوونەوە و دوو بەش بوونی کلیسا لە رۆم.(لاپەڕەی 142، Illig 1996)

نموونەیەکیتر لەو ساختەکارییانە، بەشی 33ی کتێبی *Monumenta Germaniae Historica* یە، کە کەسێك بەناوی "نیمیتس" ساڵی 1991، نووسیویە و سەفەری پاپای لە فەرانسەوە بۆ ناوچەکانی "لامباردای باکووری ئیتالیا" لە ساڵی 1132دا نیشان داوە. لە 80 بررووسکەی کە گۆیا لەو سەفەرەدا لەخۆی بەجێهێشتوە، تەنیا 3یان رێکەوتیان لەسەر نووسراوە و بەتایبەت یەکەم برووسکە کە دەبێ زۆر گرنگ و بروسکەی سەرەکی بووبێ، کەچی ئەویش رێکەوتیی لەسەر نییە. بەو هۆیە هەموو 77 بروسکەکەکانی تر پوچەڵ دەبنەوە و بایەخی مێژووییان نامێنێ. بەڵام لەوانەش گرنگتر ناوەڕۆکی برووسکەکانە کە گۆیا دەبێ لە ساڵی 1132دا نووسرابن. سەرەڕای هەموو هەڵە و پەلەکان و ناوەڕۆکی بابەتەکە کە هیچی بۆ مرۆڤ لەباری مێژووییەوە پێ نییە، بە زانستی ئەمڕۆی ئێمە زۆر بەساکاری دەکرێ بسلمێندرێ کە ئەو برووسکانە دەبێ زۆر دواتر نووسرابن. ئەو لە لاپەڕەی 31دا بەهۆی دژ و پێچەوانەبوونی نووسراوەکان ئاماژەی بە پرۆژەی لەناوبردن و دەستێوەردانی بەڵگەمێژووییەکان لە سەرەتاکانی سەدەی پازدەوە لەلایەن واتیکانەوە کردوە. بە شێوەیەک کە مرۆڤ مێژووی داهاتووی بەپێچەوانە و گۆڕانکارییەوە پێ بناسرێ.

لە مێژووی ئورووپادا کە باس لەسەر رەگەزی "ژرمەن یان گێرمان" دەکرێ، بە ڕاشکاوی وەك نەتەوەیەکی وەحشی و دڕەندە و بەربەر لەکتێبە مێژووییەکاندا باسی لێ دەکرێ. دوای لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو

بۆچوونە سەبارەت بە وەحشی بوونی گێرمانەکان روون دەبێتەوە کەبەهۆی بەپیت و بەرەکەتبوونی ئەو ناوچەیە، بۆ داگیرکردنی لە لایەن رۆمییەکان و شەڕی پەیتا پەیتای نێوان رۆمییەکان و گێرمانەکان و دیارە پشتگری کلیسا لەرۆمییەکان، ئەو ناوەیان وەک تاوان بۆ دۆزیونەتەوە تا لەبەرچاوی خەڵکییان بخەن و کوشتنیان بە رەوا بزانن. بۆ نەتەوەیەکی کە ئەو هەموو ئەدیب و هونەرمەند و فەیلەسووف و ... لێ هەڵکەوتووە، دەبێ کارلێکەری ئایین چەند لەسەر خەڵکی زۆر بووبێ کە تەنانەت زۆربەی مێژوو نووسانی ئەو کات بەهەڵە دانیان پێناوە. دیارە بۆ ئێمەی نەتەوەی کورد ئەو چەشن هەڵبەست و تاوانانە زۆر نائاشنا نییە و بەدرێژایی مێژووی خۆمان دەیان نموونەمان هەیە کە لەلایەن نەیارانی نەتەوەکەمانەوە بۆمان هەڵبەستراوە. ئەوەش یەك لە گەورەترین چەکەکانی ئەوکات و تەنانەت ئەوڕۆشە، کەبۆ ناحەزکردنی نەتەوەیەك یاخود کەسێکی ناوداری نێو کۆمەڵگا، قسە و باس و تاوانیان بۆ هەڵبەستن.

کتێبی ئینجیل کەی نووسراوە؟

هەر وەك بۆ پسپۆران و کۆنەناسان و تەنانەت بۆ خودی ئایینیەکانیش روونە، پێنج کتێبی تەورات هەزارساڵ دوای موسا نووسراون. بەشێوەیەکی خەیاڵی و فانتازی دوای هەزارساڵ ئەو کتێبانەیان بەموسا لکێندراوە کە هیچ فڕێکی بەوەوە نییە. دواتر سێ سەد ساڵ پێش زایین، 72 جوولەکەی پسپۆر ئەو کتێبانەیەن وەرگێڕاوەتە سەر زمانی یۆنانی. لەسەر نووسین و رێکەوتی بڵاوکردنەوەی ئینجیل، نووسراوە و گێڕاوەی بێ بەڵگە و نەسەلمێندراو زۆرن، بەڵام ئەوەی بۆ زانایان و شوێنەوارناسان روونە بۆ یەکەم جار لە سەدەی 12 بەولاوە دەبێ ئەو کتێبە لە لایەن مەسیحییەکانەوە بەهۆی بەربەرەکانی و سەلماندنی ئایینەکەیان لەبەرامبەر جوولەکەکان و موسوڵمانەکان کە هەردووکیان بە کتێبەکانی تەورات و قورئان تەیار بوون، نووسرابێ. ئەو کات جوولەکەکان کتێبی خۆیان هەبوو و موسوڵمانەکانیش تازە قورئانیان نووسیبووە و قاویان دابوو کەئیسلام تەنیا ئایینی سەرەکییە و تەنیا یەهودی و مەسیحی و زابێرەکان

که له ناوچەی یەمەنی ئەمڕۆ دەژیان بەدیندار دەناسرێن و ئەوانیتر هەر هەموویان بێ دین و دوژمنن. بۆ رازیکردنی لاینگرەکانیان لەباری دەروونیشەوە ئەگەر بووبێ، دەبوو مەسیحیەکان له بەرامبەر ئەو دوو بۆچوونه ئایینیه، کتێبێکی ئایینییان هەبێ و ئەوه بوه هۆی نووسینی ئینجیل له سەدەی 12بەولاوه. زۆربەی ناوەڕۆکی ئەو کتێبه ئایینییه گێڕاوه و چیرۆکی خەیاڵین که زۆر پێشتر له کتێبه کلاسیکییەکان و لەلایەن ئەدیبانی ترەوه بڵاوکرابوونەوه. بۆ وێنه زۆربەی کارەکانی *Alexanderroman* (356 تا 323 پێش زایین) که له ئیسلەندەوه تا ئەندۆنێزیا ناوبانگی دەرکردبوو، لەئینجیلدا دووپات کراونەوه. بەشێکی زۆریش لەچیرۆکه خەیاڵییەکان و گێڕاوەکان لەتەوڕاتەوەوەرگیراون کەئەو رەوایەت و چیرۆکه خەیاڵییانه تەنانەت له قورئانیشدا دەقاودەق هەر هاتوونەتەوه.

رێکەوتی پێکهاتنی ئایینی ئیسلام

وەك "ئووەتۆپەر" لەکتێبی "مەزنترین چالاکی مێژووی دروستکراوی ئورووپا"دا باسی لێوه کردووه، تەنانەت لەسەر رێکەوتی پێکهاتنی ئایینی ئیسلام که گویا 632-622ی دوای زایین بووه، بەڵگەیەکی سەلماو بوونی نییه. "ئووه تۆپەر" لەو کتێبەدا دەڵێ:

" تاریخی پێکهاتنی ئایینی ئیسلام ناتوانی لەدوای632-622ی زایین بووبێ. بۆ ڕاگەیاندنی ئایینێکی که لانی کەم 150 ساڵ دەبێ بانگەوازی بۆ کرابێ، نابێ و ناکرێ ئاوا بەگورجی خۆی بڵاوکردبێتەوەو. بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونه لەدوو بەڵگەکەڵك وەردەگرم. یەکەم له ناوچەی بەربەر و دووهەم ئێران. لەهەردووکیاندا دەبینین که پیش سەدەی 10 باس لەسەر ئیسلام هەر نەکراوه. لەولاتی بەربەر یا ولاتی "Imasiren " (خەڵکێك بوون وەك عەرەب و فارس و یونانی و رۆمی ... [لەزمان "ابن خەلدوون"ەوه دەگێڕدرێتەوه])، تا 1059ی دوای زایین، واته کوتاییەکانی ئیمپراتۆری ڕۆمی بیزانسی تاکوو "بورغواطه" "Barghwata"، که دەکەوێته باکووری مەڕاکێش، دەکرێ ئایینی ئەو نەتەوەیه وەك پێش مێژوویەك بۆ ئایینی ئیسلام هەژمار بکرێ و له قۆناخه بەراییەکاندا شتێکی

تێکەڵاو لەگەڵ ئایینی جوولەکە و ئایینی بیزانسەکان بووە کە دواتر بە ئاشکرایی لەوانیش جیاواز دەبێتەوە و ئەو شتەی لێدەرهاتووە کە ئەمڕۆ بەناوی ئیسلام دەیناسین. کتێبی ئەو ئایینە بە زمانی بەربەر نووسرابوو. ئەوکات زمانی عەرەبی لە ناویاندا نەناسراو بووە. ئەگەر مێژوونووس "ابن خەلدوون" بۆخۆی ئەو مێژووەی نەنووسیبا، رەنگە باوەڕکردن بەوە زۆر دژوار دەبوو.

دووەم بەڵگە "*Rolandslied*"ە کە لەنێوان ساڵەکانی 1075 و 1110 نووسراوە و کاری ئەدەبی و هۆنراوەیی شاعیرێکی فەرانسەوی بەناوی "Turold، 1096" (تۆڕۆلد)ە و دەگەڕێتەوە بۆ کاتی داگیرکردنی باشووری ئیسپانیا بەدەستی مەسیحییەکان. بۆچوونی ئەو کتێبە ئەدەبییە لەسەر ئایینی ئیسلام جیاوازیی هەیە لەگەڵ ئەو شتەی ئەمڕۆ دەیناسین. لەو کتێبەدا سێ ناوی خودا لەسەر ئایینی ئیسلام هاتووە:

1. محەمەد کەبەناویپێکهێنەری ئەو ئایینەهاتووە.
2. Apollin ئاپۆلین، کە رووحێکی شەیتانییە، و
3. "Tervagant" تێرواگانت، کە ئەوڕۆ زۆر نەناسراوە و یەك لەخودا لێرەوارەکانی نەتەوەی بەربەر بووە. ئەو خودایە ژن بووە و خەڵکانی باکووری ئەفریقاش باوەڕیان پێی بووە.

لە ئێران، سەلماندنی ئەو بۆچوونە کە ئیسلام زۆر دواتر لە زایین ناسێندراوە، چەسپاوترە. ساڵی 999 تا 1003 دەتوانرێ بۆ ناسینی ئیسلام ناوبنرێ ئەو کاتەی محەمەدی غەزنەوی بۆ ئایین قاو دەدا و سکەی خۆی لێداوە. ئەو کاتەی کارە ئەدەبییەکەی فردۆسی، "شاهنامە" بەناوبانگ بوو و لەوێدا سنووری لە باکوور بەناوی تووران و لە رۆژئاوا وەك وڵات و ئیمپڕاتۆڕی تورە و تاریکی ناو دەبردرێ. بەڵام ئەوکات لە ئێران جێگای ڕۆشنایی و تەنیا کولتوری ڕاستیی "ئاگر" واتە زەردەشت ناسراو بووە. کۆنترین نووسراوەی مێژوویی ئیسلامی لە ئێران بەزمانی عەرەبی کووفییە وەی ساڵی 955ی دوای زایینە، لە کاتێکدا مێژووی ئیسلام دەڵێ کە داگیرکردنی ئێران لە ساڵی 660ی دوای زایین کوتایی پێهاتووە. بەپێی

دوزراوەکانی شوێنەوارناسیی ئەو بۆچوونە زۆر لاواز دەنوێنێ. ئەو ئێرانیانەی لە دەست هێرشی عەرەبەکان بۆ ناوچەی بۆمبەیی هیندوستان رایان کردوە و بەناوی "Zoroastrier" ناسراون ولایەنگری زەردەشت بوون، لە کتێبەمێژووییەکانیاندا نووسیویانە کە ئەو رووداوە نیزیکەی ساڵەکانی 1000دوای زایین قەوماوە."

پشت ڕاستکردنەوەی تئۆری
"گەشەسەندن[1]" ی داروین

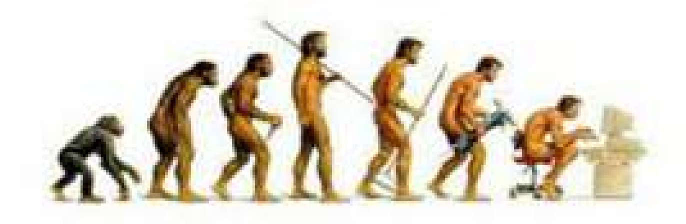

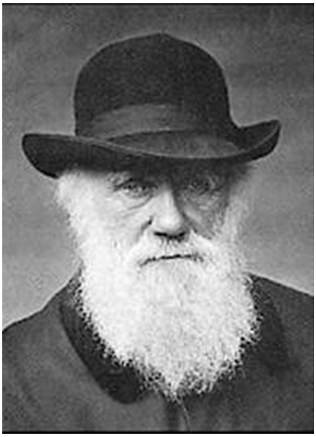

چارلز داروین

وەرگێڕ: نادر فەتحی (شوانە) پووشپەڕی 2711ی کوردی

سەرچاوە: ماڵپەڕی "ایران گلوبال"

www.iranglobal.info

---

1 Evolution "اثبات نظریه ی تکامل داروین"

به پانایی مەودای مابەینی ئاسمان تا قووڵایی ئیقیانووسەکان لەسەر ئەم هەردە، پڕە لە ژیانی ڕەنگاوڕەنگ. بۆ هەندێ مرۆڤ ئەو هەموو چەشن بوونەوەرە وەك پەرجۆ وایە و سەرسووڕهێنەرە. بەڵام ئایا زانست وەڵامێکی بۆ پێکهێنانی ژیانی ئەو هەموو بوونەوەرانە هەیە؟ تئۆری گەشەسەندن زیاتر لە 150 ساڵە لە لایەن ڕەخنەگرانەوە لەژێر پرسیار دایە. ئەوان پێیان وایە ئەو تئۆرییە پڕە لە هەڵە. ئەو ناکۆکییانە نیشانی دەدات کە دەبێ دەستی پێکهێنەرێك لە گۆڕێ دابێ. کێ ڕاست دەکات؟ ئێمە بەدوای دۆزینەوەی مەزنترین پرسیاری زانستین. ئایا داروین ڕاستی دەگوت یاخود هەڵەی کردوە؟

خەبات هیچکات ئاوا دژوار نەبووە. زۆر کەس پێیان وایە ئەو خەباتە وەك شەڕێك وایە، شەڕێکی ڕاستەقینە لە مابەین بۆچوونەکانی ئەم جیهانەدا! بەشێك لە بەشدارانی کۆمەڵگا بە گرنگی دەزانن کە لە پەنا تئۆری پێکهێنانی ژیان و ئەم جیهانە، فێربوونی تئۆری گەشەسەندنیش لە قوتابخانەکان بۆ مناڵان دابنرێت. کەسانێك دەڵێن: "پێکهێنان و هەر شتێکی لەو سەرتر، بۆی نییە لە قوتابخانە باسی لێ بکرێ!" زۆر کەس لەسەر ئەو باوەڕەن کە ژیان لەسەر گۆی زەوی هێندە ئاڵۆزە کە دەبێ پێکهێنەرێك ئەوی پێك هێنابێ! لە لایەکیتریشەوە زۆر کەس باوەڕیان بەوەیە کە سروشت لە توانای دایە هەر چەشن ژیانێك بە بێ هیچ یارمەتیەك، پێك بێنێ! ماویەکی زۆرە لە مابەین مرۆڤدا لەسەر ئەو تەوەرە گرنگە دیالۆگ دەکرێ.

گەشەسەندن، وشەیەکی تاقانەیە- ڕوانگەیەك کە بە دژواری باوەڕی پێدەکرێت. ئەو تئۆرییە لە لایەن مرۆڤێکی پسپۆڕ و زانیارێکی بەناوبانگ بە ناوی "چارلز داروین"ەوە دانرا. تئۆری گەشەسەندن لە سەفەرێکی سەرنجڕاکێشدا لە دایك بوو. چارلز داروین عاشق و هۆگری سروشت لە ساڵی 1831 بۆ سەفەرێکی پێنج ساڵەی دەوری دنیا وەڕێ کەوت. لە ماوەی ئەو سەفەرەیدا ژمارەیەکی زۆر لە فوسیلی ئاژەڵەکان و گیا و بوونەوەرانی ژێر ئاو کۆ دەکاتەوە. کاتێك دوای سەفەرەکە بەرەو ماڵی

خۆی له لەندەن دەگەڕێتەوە، 22 ساڵی پاشماوەی ژیانی خۆی بەو تێۆرییەوە ماندوو دەكات كه چلۆن ئەو هەموو چەشن بوونەوەرە پێكهاتوون.

تەنانەت له سەردەمی داروینیشدا زۆرێك له زانایان دەیانزانی كه ئاژەڵ و گیا و گیانداران و به گشتی مرۆڤێكی زۆر لەسەر ئەم هەردە ژیاون و لەناو چوون و بوون به فوسیل. تاقمێك لەو ئاژەڵانه، سەیر و مەترسیدار بوون كه له باری شكڵ و شێوازوە له هیچكام لەو ئاژەڵانەی ئەمڕۆ لەسەر زەوی دەیانبینین، نەدەچوون! ئەوانیتر كه ناسراوتر بوون كەمێك له ئاژەڵەكانی سەر زەوی دەچوون كه دەبوایه پەیوەندییەكیان له نێواندا هەبایە.

ئایا ئاژەڵ و گیانلەبەران و گیاكانی ئەمڕۆ دەكرێ له وەچەی ئەو فوسیلانه بن؟ ئایا به پێی كات چەشنێك لەو ئاژەڵانه دەگۆردرێن و دەبن به چەشنێكیتر؟ داروین پێیوایه "بەڵێ دەكرێ!" له ساڵی 1859 ئەو بۆچوونەكانی خۆی له كتێبێكدا بەناوی "سەرچاوەی چەشنەكان" بڵاو كردەوە. ئەو كتێبه دنیای وەجووڵه خست. لەو كتێبه دا داروین ئاماژەی به سێ خاڵی گرنگ كردووە:

- **یەكەم،** ژیان زۆر كۆنه و له سەدان میلیون ساڵ پێش ئێستاوە بەردەوام بووە.
- **دووهەم،** ژیان تەنیا له یەك یا چەند چەشن ئۆرگانیزمی ساكار به ناوی یەك خانە(تك سلولی) دەستی پێكردوە كه دواتر گەشەی سەندووە و به پێی كات بۆته هۆی پێكهێنانی ملیۆنها چەشنی ئاڵۆزی ژیان.
- **سێهەم،** تەواوی ڕەوتی پێكهێنانی ئەو چەشنانه، به هۆی یەك له هێزەكانی سروشتی بووە كه داروین ناوی "*هەڵبژاردنی سروشتی"* لێ ناوە.

بۆ ئەو كەسانەی ترسیان له خودا هەبوو، ئەو ئەزموونەی داروین پێ گەیبوو، زۆر سەرلێشێوێن بوو. **"ژیان پێویستی به پێكهێنەر نییه"**!
بەڵام ئایا داروین ڕاستی دەكرد؟

ئێمه گوتەكانی داروین به زانستی ئەمڕۆ یەك به یەك له مەحەك دەدەین تا بزانین ئایا داروین ڕاستی گوتووە یا نا. ئەگەر تەنانەت یەك لەو گوتانەی

داروین لە تئۆرییەکەیدا گوتوونی راست نەبێت هەموو تئۆرییەکەی بەرەو نابوودی دەڕوات و پوچەڵ دەبێت و هەڵدەوەشێتەوە.

سەلماندنی بەشی یەکەم:

لەپێش هەمووشتێکدا، سەرنج بەرەو کاتی پێکهاتنی ژیان ڕادەکێشین. داروین نەیگوت کە دەزانێ ژیان چۆن پێك هاتووە بەڵکوو ئەو گوتی ژیان زۆر کۆنە. ئەو پێی وابوو کە ژیان سەدان ملیۆن ساڵە درێژەی هەیە. بەڵام زۆربەی دژبەرانی ئەو لەسەر ئەو باوەڕەن کە ژیان شتێکی تازەیە و خودا هەموو گیانلەبەرانی لە دەهەزار ساڵی رابردوودا دروست کردووە.
کێ راست دەکات؟ ژیان کەی پێکهاتووە؟

لە جێگایەکی زۆر دوورکەوتوو لە رۆژهەڵاتی وڵاتی ئوسترالیا کۆنە ناسان و زەویناسان بەدوای کۆنترین فوسیلی جیهانەون. فوسیل ئاسەوار و پاشماوەی بوونەوەرانێکن کە زۆر لەمەوبەر لەسەر زەوی ژیاون. زەویناسەکان دەڵێن: "دیاردەی سەرنجڕاکێش سەبارەت بەو فوسیلانەی لەو بەشەی زەوی دۆزراوەتەوە، ئەوەیە کە ئەو فوسیلانە کۆنترین بەڵگەن بۆ سەلماندنی ژیان لە زۆر لەمەوپێش". ئەوان دەڵێن: "ئەو شکڵە چینداران‌ە و شێوەی گومبەزیانەی تۆخەکانی زەوی لەو ناوچەیە تەنیا بە ئاسەوار و بافت (خانە)ی بوونەوەرانی بچووك پێکهاتوون".
بافتی سەرەکی یاخود خانەی پێکهێنەری بوونەوەران دەبن بە فوسیل. بەشێکی زۆر لەو باکتریانەی بە کۆمەڵ لە دەریادا ژیاون و دواتر مردوون، ئەو شێوە و شێوازە پێك دێنن. زیندەوەرناسان پێیان وایە کە هەموو چەشن ژیانی سەر ئەم هەردە لەو بوونەوەرە چکولانە یاخود ژیانە ئاساییانە پێك هاتووە، تەنانەت ئێمەی مرۆڤیش. زەویناسەکان دەڵێن: "کاتێك سەیری ئەو توێژەی زەوی دەکەین وەك ئەوەیە سەیری چەند پشت لەمەوبەر واتە بابی، بابی، بابی .... باب یا دایکی خۆمان دەکەین!
زانایان ئەرخەیانن کە ئەو ئاسەوارانە دەبێ هی گیانلەبەران بووبێ، چونکە تەنانەت ئەمڕۆش 6000 مایل دورتر و هەر لە رۆژهەڵاتی ئوسترالیا "کۆلۆن" یاخود جێگای ژیانی بەکۆمەڵی ئەو چەشن بوونەوەرانە بە زیندوویی لە ناو ئاوەکاندا هەر هەن و دەژین.
بڵێی تەمەنی کۆنترین فوسیلی دنیا چەندە بێت؟ ئایا هەر بەو شێوەیەی داروین گوتوویە هی چەند ملیۆن ساڵ لەمەو بەرن یا بە گوتەی دژبەرەکانی

داروین، تەمەنی ئەو بوونەوەرانە کەمە و لە 10 هەزار ساڵ زیاتر تێپەڕ ناکات؟ بۆ تێگەیشتن لەو تەوەرە زانایان لە شێوەیەکی بەئەزموون واتە دیاری کردنی تەمەنی بەردەکان یاخود تۆخەکانی زەوی کەڵك وەردەگرن. بە هەڵسەنگاندنی ماکەی تۆخەکانی ئەو بەردانە دەتوانن 1 لە 10% ی تەمەنیان دیاری بکەن. کاتێك بەو شێوەیە زەوی ناسان تۆخەکان واتە شانەکانی پێکهاتەی فوسیلی رۆژهەڵاتی ئوسترالیایان ئەندازە گرت، بۆیان روون بۆوە کە ئەو فۆسیلانە نیزیکەی 3 ملیارد ساڵ تەمەنیان هەیە. بە دوای ئەوشدا زانایان فوسیلی دیکەیان دۆزیوەتەوە کە تەمەنیان ملیاردان ساڵن.

لە یەکەم تاقیکردنەوەدا کە ئایا ژیان کۆنە یا زۆر لەمێژینە نییە، بۆچوونی داروین بە ڕاست دەرهات. ژیان هەزاران ملیۆن ساڵە درێژەی هەیە.

سەلماندنی بەشی دووهم:

لێرەدا، داروین دەڵێ: "ژیان لە یەك یا چەند چەشن ئۆرگانیزمی ساکار بە ناوی (یەك خانەیی) پێکهاتووە! بە پێی تێپەڕبوونی ساڵانی درێژ ئەو چەشن بونەوەرە ساکارە چکولانە گەشەیان سەندوە و بۆنەتە هۆی پێکهاتنی گیانلەبەرانی دیکە کە ئەوانیش هەرکام بە شێوەی خۆیان گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە."

قەوزەی یەك خانە

ئەو ڕەوتەی وا داروین باسی لێ دەکات هەزاران چەشن گیانلەبەری پێکهێنا، کە بە شێوەیەکی بەربڵاو بەرەو هەمەڕەنگی و ئاڵۆزی زیاتر رۆیی. ئەو کەسانەی لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە خودایەك ئەو هەموو

بوونەوەری بە یەکجار پێکهێناوە، پێیان وایە گیانلەبەران گۆڕانکارییان بەسەر دا نایەت و هەر بەو شێوەیە هاتوونەتە سەر دنیا و هەر واش دەمێننەوە بۆ وێنە وەك ئەو بوونەوەرانەی ئەمڕۆ لەسەر زەوی دەیانبینین.

کێ راست دەکات؟

باشترین رێگا لێکۆڵینەوە لەسەر فوسیلە سەلمێندراوەکانە. مووزەکانی دنیا جێی کۆکردنەوەی هەزاران فوسیلی دۆزراوە لە گۆشە جۆراوجۆرەکانی ئەم جیهانن کە دەیسەلمێنن گیانلەبەران لە کاتی ژیانیاندا چلۆن ژیاون. بە هۆی تیشکی رادیۆئاکتیڤ دەکرێ هەرکام لە فوسیلەکان لەباری کاتییەوە رەدەبەندی بکرێن ئینجا کاتی ژیان و چۆنیەتی ژیانی ئەو گیانلەبەرانەمان بۆ روون دەبێتەوە. ئەگەر داروین لە تئورییەکەیدا هەڵەی نەکردبێت، دەبێ هەرچەندە کات بەرەو دواوە بڕوات واتە کۆنتر بێت، چەشنی پێکهاتی گیانلەبەرەکانیش ساکارتر ببنەوە. یا بە واتایەکی تر، بە پێی کات دەبێ گیانلەبەرەکان هەمەرنگ تر و ئاڵۆزتر ببنەوە. بۆ نیشاندان و هێنانە بەرچاوی ئەوی کام ئاژەڵ لە چ کاتێکدا لەسەر ئەم هەردە ژیاون، هەموو مێژووی ژیان لەگەڵ خانووبەرەیەکی 91 قاتی هەڵدەسەنگێنین.

خانووبەرەی 91 قاتی

دایدەنێین یەکەم قات نیزیکەی چوار و نیو میلیارد ساڵ لەمەو بەر، کاتێ کە کە زەوی شکڵ دەگرێت و قاتی 91 واتە سەربانی خانوەکە، کاتی ئێستابێت، کە ئێمەی تێدا دەژین. هەر کام لە قاتەکانی ئەو خانووبەرەیە نیشاندەری 50 ملیۆن ساڵ لە ژیانی ئەم هەردەیە. شەش هەزار ساڵ کە دەبێتە بەشێکی بچووك واتە تەنیا ئەستوورایی سەربانی خانووەکە کە 1 لە 50 ی "ئینچ"ێکە، مێژووی نووسراو و سەلمێندراوی مرۆڤە. یەکەمین

بەڵگەی فوسیلی ژیان واتە سێ ملیارد و نیو ساڵ لەمەوپێش دەكەوێتە قاتی 22ی خانووەكە و ئەوە یەكم جێگایە كە مرۆڤ خانەی پێكهێنەری بوونەوەران دەدۆزێتەوە. هەر وەك لەسەرەوە گوتمان ئەو خانە یاخود شانانە لە كۆبوونەوەی باكتری ناو دەریاكان پێكهاتوون و ساكارترین شێوەی ژیانن. كە وابوو ژیان لە شێوەیەكی ساكارەوە دەستیی پێكردووە هەر بەو شێوەیەی داروین باسی لێكردووە، بە پێی كات. ئەو پرسیارە دێتە پێش كە كەنگێ ژمارەی بوونەوەرەكان زیاتر، ئاڵوزتر و كامڵ تر بوون؟ بۆ 1400 ملیون ساڵی دواتر یاخود قاتی 28ی خانووەكە دەگەڕێینەوە. لەو كاتەدا ئاڵوگۆڕ زۆر كەم بووە. چەشنی ژیان زۆر ساكارن و تەنیا گیانلەبەرانی یەك خانەیی دەبینین.

دوو ملیارد ساڵ دواتر واتە لە قاتی 50 دا "خانەی یەك نێوک"ی (سلولی یەك هەستەیی) دەدۆزینەوە. ئەو چەشن "نێوک"ە ئەمڕۆ لە 99 لە سەدی گیانلەبەرانی سەر زەوەیدا دەبیندرێ. لەوێوە دەچین بۆ قاتی 80 واتە 600 ملیۆن ساڵ لەمەوپێش، پێش دۆزینەوەی یەكەمین ئاژەڵی سەر زەوی. زانایان پێیان وابوو ئەو فۆرمە یەك "ئێنچ" انە، ئاسەواری گیاندارێك بە شكڵی فنجانن كە لە قوڕو لیتەی بن دەریاكاندا ژیاون و لە شەقایقی دەریایی ئیمڕۆیی دەچوون.

لە دوو قاتی دواتری خانوەكە چۆنیەتی چەشنی ژیان، بازێكی گەورەی بەرەو پێش داوە. ئەو گیانلەبەرە نائاساییانە هی سەردەمی "كامبریەن" ن. (The Cambrian Period)

بە ڕاشكاوی دەبینرێ كە ئەو چەشن گیانلەبەرانە كە لە500 هەزارساڵ پێش ئێستاوە هەن ، لە باری پێكهاتنی ئەندامەكانی لەشیان زۆر كامڵ تر لە گیانلەبەرانی پێشوویان بوون و سەر و لەشیان پێوەیە. شكڵی سەیر و سەمەرەیان هەیە و ئەندامیان نیشاندەری ئەوەیە كە ژیانیان ئاڵۆز تر و كامڵ ترە و چەشنی ژیان وردە وردە بەرەو گەشەسەندن ڕۆیشتووە.

The Cambrian Period

مێژووزانان لەسەر فوسیلەکان و چاو خشاندن بە پریۆدی پێکهاتنی گیانلەبەران بۆچوونەکەی داروین دەسەلمێنن. بە شێوەیەك کە ژیان بە ساکاری دەسپێدەکات و بە تێپەڕبوونی کات، بەرەو ئاڵۆزی و گەشەسەندن دەڕوا. ئەو پرۆسەیە ئەوەش روون دەکاتەوە کە هەموو گیانلەبەرانی سەر ئەم هەردە پێکەوە و بە یەکجار پێك نەهاتوون و بەڵکوو ئەو کارە ملیۆنان ساڵی خایاندوە.
کە وابوو بۆچوونەکانی داروین سەبارەت بە دووهەم خاڵی تیۆرییەکەشی هەر بە ڕاست دەرچوو.
دەچینە سەر خاڵی سێهەم کە جێی متمانە و گرنگیی تیۆرییەکەی داروین لەو خاڵەدایە. لەو خاڵەدا داروین دەڵی: **"ئەوە هێزی سروشتییە کە بۆتە هۆی پێکهێنانی هەموو پرۆسەی ژیان."** داروین ئەو هێزە سروشتییەی **"هەڵبژاردنی سروشتی"** ناو ناوە.
بەڵام هەڵبژاردنی سروشتی چییە؟ ئایا ئەو هێزە سروشتییە دەتوانێ لە چەشنە باکترییەکی ساکار، گیانلەبەری ئاڵۆزی وەك ئێمە پێك بهێنێت؟

سەلماندنی بەشی سێهەم:

پاناما، ئەمریکای ناوەندی. لێرە کاتی ئاشکرابوونی هەتاو ژیان لە لێرەوارەکان دەست پێدەکات. ئێرە یەك لە دەوڵەمەندترین ناوچەکانی سەر زەویە. ئێمە دەبێ بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ جێگاکانیتری سەر زەوی ئەو راستییە بسلمێنین کە ژیان لێرە لە هەمووجێگایەکیتر پڕچەشنایەتی تر و هەمەنەوع ترە.
"Dr. David Roubik"دوکتوور"دەیوید رۆبیك" یەك لە پسپۆرانی زەویناسە، کە 30 ساڵ تەمەنی خۆی بۆ لێکۆڵینەوە و چاوەدێریکردنی ئەو ناوچەیە تەرخان کردووە. تەنانەت دوای 30 ساڵ ژیان لەو بەشەی سەر زەوی "دەیوید رۆبیك " لە فرە چەشنی و رەنگاوڕەنگی ئەو ناوچەیە سەری سووڕ ماوە. ئەو دەڵێ: "ئەگەر بە تەواوی و وردی سەیری ئەو ناوچەیە بکەین زیاتر لە 500 چەشن پەپولە دەبینین کە تەنیا لەو بەشە لێرەوارە گەرمسیرەدا دەژین."
دوای لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو ناوچە بچووکە روون بۆتەوە کە زیاتر لە 240 چەشن گیا، زیاتر لە 4000 حەشەرە و 50 چەشن ئاژەڵی مەمکداریان تێدا دۆزیوەتەوە و تا ئەوڕۆش پرۆژەی ژماردن لەو ناوچەیە هەر بەردەوامە. بەڵام لە ناوچەیەکی بچووکی وادا، چی بۆتە هۆی

پێکهاتنی ئەو هەموو فرە چەشنییە؟ چلۆن ئەو هەموو چەشنە ژیانە لەسەر زەوی پێك هاتوون؟ کەسانێك پێیانوایە کە ئەوە تەنیا خودا پێکی هێناون! لە لایەکیترەوە داروین پێی وایە کە ئەوانە بە شێوەیەکی سروشتی و بەو پرۆسەیەی کە ئەو ناوی "هەڵبژاردنی سروشتی" لێناوە، پێکهاتوون. ئەوە یەك لە سەرسووڕهێنەرترین تئۆرییەکانە کە تا ئێستا هاتۆتە گۆڕێ. بەڵام "هەڵبژاردنی سروشتی" چییە و چلۆن کار دەکات؟ چلۆن هێزێکی هیدایەت نەکراوی کوێری سروشتی، توانای پێکهێنانی چەشنێکی تازەی ژیانی دەبێ؟ داروین وەڵامی ئەو پرسیارەی لە جێگایەکی باوەڕپێنەکراو دۆزییەوە:

"قەتڵ و عامی بێ بەزەیی دنیای سروشتی". سروشت بێ بەزەییە، زۆربەی گیانلەبەرانی لە دایکبووی سەر ئەم سەیارە خۆڵینە، پێش ئەوەی بتوانن زاوزێ بکەن یاخود مناڵ بخەنەوە، دەمرن. ئەوە تەنیا سەبارەت بە ئاژەڵەکانی سەر ئەم هەردە نییە بەڵکوو زۆربەی گیاکانیش هەر بە گەنجی دەمرن. بەڵام هەر وەك داروین ئاماژەی پێکردووە جیا لەو کوشتارە سامناکە، شتێکی جوان ئاشکرا دەبێت. چەشنە گیانلەبەرێکی بژاردە هەن کە تایبەتمەندیەکیان هەیە و ئەو تایبەتمەندییە زیندوومانەویان گونجاو دەکات. ڕەنگە چاویان باش ببینێ یا قاچ و قولی باشیان بۆ هەڵاتن لە کاتی مەترسیدا هەبێ! هەرچۆنێک بێت، ئەو چەشن ئاژەڵانە بەهۆی تایبەتمەندییەکەیانەوە ڕەنگە هەلی مناڵ خستنەوەیان پێ بدرێ. <u>ئەوە، نهێنی رزگاربوونی باشترەکانە</u>. لە ڕاستیشدا ئەوە باشترینەکان واتە ئەو ئاژەڵانەی تایبەتمندی باشتریان بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئەوانیتر هەیە، دەبنە هۆی پێکهاتنی ئاڵوگۆڕ.

لە مێژووی سروشتیدا داهاتوویەك هەیە و ئەو داهاتووە هی وەچەی باشترینەکانە. داروین لەسەر ئەو باوەڕەیە لە درێژایی پرۆسەی هەندێك وەچەکاندا ئەو جیاوازییە بچووکانە دەبنە هۆی پێکهاتنی جیاوازیی گەورەتر. چاو باشتر و تیژتر دەبینێت، لاق باشتر و چالاکتر هەڵدێ و لە نەهایەتدا، کاتێ ئاڵوگۆڕەکان گەورەتر ببنەوە دەبێتە هۆی پێکهێنانی گیانلەبەرێکی نوێ. ئەوە روونکردنەوی چۆنیەتی ئاڵۆز و کامڵ بوونی ژیانە، بەڵام چلۆن فرە چەشن دەبێ؟ چلۆن چەشنێك دەبێتە هۆی پێکهاتنی دوو چەشن؟ بە بۆچوونی داروین وەڵامی ئەو پرسیارانە پەیوەندی بە ژینگەوە هەیە.

دایدەنێین گرووپێك ورچی قاوەیی ژینگەی سروشتیی خۆیان بەجێ بهێڵن و بەرەو جەمسەر (قوتب) ی باشوور کۆچ بکەن. لەو ژینگە تازەیە و ئەو

بەشەی زەوی کە هەمیشە بەفری لێ نیشتووە و زەوی سپییە، دیارە وەرچی رووناك و رەنگ سپی باشتر دەتوانن بەرازی ئاوی ڕاو بکەن و خواردن و لە نەهایتدا ژیانی خۆیانی پێ دابین بکەن. دیارە ورچەکان بەهۆی مانەوەیان و زەختی ژینگە و زاوزێ، وەچەی نوێ پێك دێنن و لە نەهایەتدا رەنگی پێستی گرووپی ورچەکان گۆڕانکارییان بەسەردا دێت. بە پێی گوتەی زانایان ئەوە هەر ئەو شتەیە کە لەحاڵی پێکهاتندایە. هەنگاو بە هەنگاو لە ورچە قاوەییەکان ورچی جەمسەریی پێك دێت. لێرە دا چەشنێك دەبێتە هۆی پێکهێنانی دوو چەشن. ئەوە تیۆری مەزنی دارویتە. "گەشەسەندن بەهۆی هەڵبژاردنی سروشتی".

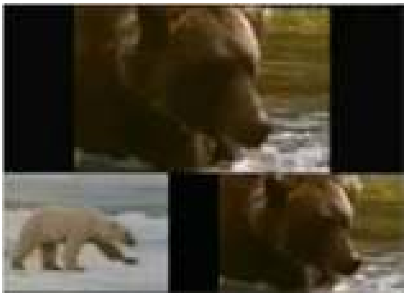

وەچەی ورچە کۆچبەرەکان لە یەکەوە دەبن بە دوو

چەشنەکان وەك لق و پۆی دار وان و توانایی لێك جیابوونەوەیان هەیە و بە پێی کات شکڵێکی نوێ پێك دێنن. ئەوە ئیدەیەکی پەرجۆیە بە ئاڵوگۆرێکی زۆر بچووك. هەرکام دەتوانن چەشنێکی نوێ پێك بێنن.

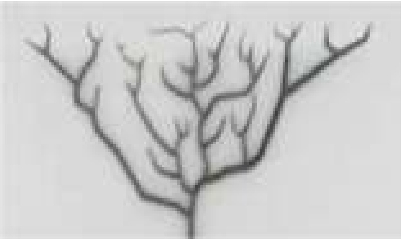

بەڵام ئایا ئەو ڕاستە؟

دیارە وەڵامی دژبەرانی داروین نەرێنییە. ئەوان بەڵگە دێننەوە کە زۆرێك لە ئاژەڵەکان تایبەتمەندی وا ئاڵۆزیان هەیە کە رەنگە رێگا لە گەشەسەندنیان بگرێ.
ئایرۆدینامیکی باڵەکانی مێش، کارکردن و لێدانی دڵێکی بەکوت، تەقینەوەی دەماری عەسەبی لە مێشکێکی چالاکدا. بەڵام ئایا ئەوانە کاری پێکهێنەرێکی زانایە یاخود ئەوانە پێکهاتەی "هەڵبژاردنی سروشتی"ن؟ دژبەرانی تئۆری داروین شاڵاوەکانی خۆیان لەسەر ئەندامێکی تایبەتی کۆدەکەنەوە. ئەوان دەڵێن چاو کاتێك دەتوانێ کار بکات، کە شکڵێکی کامڵی هەبێ.
چاو هەر وەك کەرەسەی کامێرا پێویستی بە لینزێکە کە بتوانی خۆی لەسەر وێنەیەك چڕ بکاتەوە و پێویستی بە پیپلک یا رەنگینەی چاوە بۆ وەرگرتن و میزانکردنی تیشك و هەروەها پێویستی بە وەرگیری وێنەیی هەیە بۆ وەرگرتنی تیشك. پرسیار ئەوەیە: چاوێکی نیوە کارە بە کەڵکی چی دەێت؟ بۆ نیشاندانی توانایی هەڵبژاردنی سروشتی زانایان دیاری دەکەن کە چاو توانای ئەوەی هەیە دوای تێپەڕبوونی قۆناغێکی بچووك، گەشە بستێنێت. قۆناغ بە قۆناغ بەرەو باشتر دەچێت و تایبەتمەندییەکانی ئەرێنیتر دەبن. لە زانستگەی لاندی سوئێد پرۆفسۆر "دان ئێریك نێلسن" سەبارەت بە چاوی ئاژەڵ لێکۆڵینەوە دەکات. ئەو دەڵێ: "چاو بەهۆی هەڵبژاردنی سروشتییەوە گەشەدەستێنت، ئەویش نەک تەنیا یەکجار، بەڵکوو چەندین جار."

"پرۆفسۆر نێلسن" چاوی ئەستێرەی دەریایی

پرۆفسۆر "دان ئێریك نێلسن" دەڵێ: "ئەوانە چاوی ئەستێرەی دەريايين. هەرکام لەو ئاژەڵانە چوار ئەندامی لەو چەشنەیان هەیە کە "کلۆپی هەست "یان ناو لێ ناوە. هەرکام لەو ئەندامانە چاوێکی لێنزی گەورە، هەروەها لە لای سەرەوە چاوێکی لێنزی بچووکتر، جووتێك چاوی قەڵەشیو، جووتێك

چاوی قووڵ و بە گشت 24 چاویان تێدا جێ بۆتەوە. ئەو ئاژەڵانە مێشکیان نییە."
چاوی ئێمەی مرۆڤ زۆر ئاڵۆزە. بەڵام ئایا چاوی ئێمەش وەك چاوی ئەو ئاژەڵە دەریاییە دەتوانێ گەشە بستێنێت؟
پرۆفسۆر نێلسن مودێلێکی ساز کردوە کە دیاریی دەکات، چلۆن هەڵبژاردنی سروشتی دەبێتە هۆی ئەوی بەشێکی ساکار لە خانەکانی هەستپێکردنی تیشکی چاو بەرەو پێکهێنانی چاوێکی ئاڵۆز بڕوات.

مودێل بە تۆپی پینگ پۆنگ

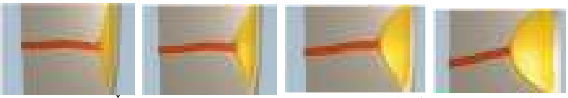

لەتێکی بچووك لە پێستی چاو کە بە پێی کات قووڵتر بۆتەوە

ئەو مودێلە نیشاندەری نەزمترین قۆناغی گەشەسەندنی چاوە. مودێلەکە دیاری دەکات چلۆن لەتێکی بچووك لە پێستی ساف و ئەستەمی چاو، بەهۆی تیشك دوای هەزاران وەچە، قووڵتر دەبێتەوە و دەبێتە هۆی پێکهێنانی قووڵکەیەك.

پرۆفسۆر نێلسن دەڵێ: "ئەگەر ئێمە ئەو مودێلە کە لە تۆپی پێنگ پۆنگ بە قووڵایی جیاواز سازکراوە، لەبەرانبەر تیشك دا رابگرین، دەبینین کە پێستە سافەکە کە لێرەدا تۆپی پینگ پۆنگە، لە قۆناغی یەکەمدا جێگای تیشکەکەمان بۆ ئاشکرا ناکات. بەڵام ئەگەر قۆناغ بە قۆناغ کاسەی چاو قووڵتر بێتەوە و دەربیچەی پێشەوی چکوولەتر بێتەوە، لە ئەنجامدا ڕێبازی

تیشکەکەش روونتر دەبێتەوە. هەرکام لە قۆناغەکان لەباری چۆنیەتییەوە لەگەڵ قۆناغەکانیتر جیاوازییان دەبێت.

پرۆفسۆر نێلسن لەسەر ئەو باوەڕەیە کە لە هەندێك ئاژەڵدا دەربیچەی پێشەوەی ئەو قووڵکەیە بچووك و بچووکتر دەبێتەوە. بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونە، نێلسن لە مودێلێك کەڵك وەردەگرێ کە وەك دەربیچەی کامێرا دەتوانێ دەربیچەکە بە ئێشتیای خۆی بچووك، یاخود گەورە بکاتەوە.

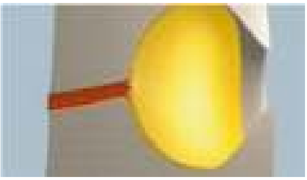

دەربیچەی پێشەوەی چاو

پرۆفسۆر نێلسن دەڵێ: "ئەگەر دەربیچەکە بە تەواوی کرابێتەوە وێنەکان ناڕوون و لێڵ نیشان دەدرێن. ئەگەر لەو حاڵەدا من دەستم بجووڵێنمەوە ئێوە دەبینن کە وێنەکە جێگە دەگۆڕێ بەڵام لێڵە."

هەرچەند دەربیچەکە(ڕەنگینەی چاو) بچووکتر بێت، وێنەکەش شەفاف و ڕوونتر دەبینرێت.

پرۆفسۆر نێلسن دەڵێ: " لێرەدا تەنیا کێشە ئەوەیە کە وێنەکان یەکجار ناڕوون و تاریك دەبینرێن. بەڵام تیشك بە ناچاری لە کونێکی چکوولەوە تێپەڕ دەبێ."

سەرەڕای ئەو کێشەیەش بیبیلەی چاوی وا تەنانەت ئەمڕۆش لە نینۆکەشەیتانە(حەلەزوون)ی مارپیچی دا بەدی دەکرێت.

پرۆفسۆر نێلسن دەڵێ: "ئێمە دەتوانین وردە وردە بەهۆی ئەو کەرەسە چکوولەیەوە، هاوێنە(عدسی) ناوەندی تیشکەکە کونترۆڵ بکەین.

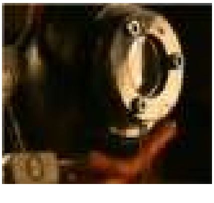

ئەگەر ئاو لە مابەین هاوێنەکەدا بگونجێنین، دەبینین شکڵی هاوێنەکە گۆڕانکاریی بەسەردا دێت. وێنەکە وردە وردە روونتر دەبێتەوە، تا وێنەیەکی روون و ئاشکرا لەسەر تۆڕی چاو پێك دێت."

ئاوێتە کردنی بیبیلەی چاو و هاوێنەی چاو دەبێتە هۆی وێنەیەکی شەفاف لەسەر تۆڕی چاو(شبکیە). شێوەی شکڵ گرتنی هاوێتەی چاو ئەو کاتە بووە کە تراویی ناو چاو خەستتر بۆتەوە و بۆتە هۆی خڕکردنەوەی تیشك و لە نەهایەتدا وێنەکەش شەفاف بۆتەوە. دوای تێپەڕکردنی هەر کام لە قۆناغەکان لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی پێکهێنانی ئەزموونێکی باشتر و گەشەسەندن. ئەو تاقیکردنەوەیە نیشانی دا کە بە پێی تئۆری داروین چاو دەتوانێ بە هەڵبژاردنی سروشتی گەشەبستێنێت.

لە سەردەمی "کامبرین"ی مێژووی زەوی واتە 543 ملیۆن ساڵ بەر لە ئێستا ئاژەڵی ناو ئاوەکان بەهۆی کێ بەرکێ و راوکردن و هەڵاتن لە دەست راوچییەکان و دیتنەوەی جووت، بوونە هۆی گەشەسەندنی هەرچی زیاتری چاویان بۆ دیتنی باشتر و گورجتر. ئەو بۆچوونە سەبارەت بە ئەندامەکانیتری لەشیش جێی باوەڕە، لە باڵەکانی باڵەندەوە هەتا دڵی لە حاڵی لێدان!

ئەو تاقیکردنەوەیەی پرۆفسۆر نێلسن پیشانی دەدات کە لەباری تئۆرییەوە بۆچوونەکەی داروین دەکرێ دروست بێت. بەڵام ئایا بەکردەوەش دروست دەر دێ؟ چ لێکچوونێك لە گۆڕێدایە کە گەشەسەندنێکی سروشتی لە ئاڵوگۆڕێکی هەنگاو بە هەنگاو دا پێك هاتووە؟ باوەڕپێکراوانی گەشەسەندنی هەنگاو بە هەنگاو پێیان وایە کە هەموو ئەو ئاژەڵانە و تەنانەت ئێمەی مرۆڤیش کە ئەمڕۆ لەسەر وشکییەکان ژیان دەکەین لە چەشنە ماسییەك کە توانیویە بێتە دەرەوەی ئاو، پێك هاتوون.

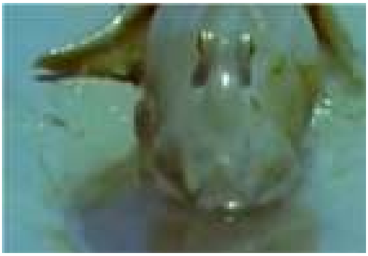

بەڵام ئەو بەڵگانەی کە بتوانێ بیسەلمێنێ کە ئێمە و هەموو ئاژەڵەکانیتری ئەم هەردە لە ماسی پێکهاتوین، کوان و کامن؟

زۆربەی مرۆڤ لەسەر ئەو باوەڕەن کە مرۆڤ لە چەشنە مەیموونێك پێك هاتووە. بەڵام ئەگەر ئێمە لە سەفەری کاتدا بۆ دواوە بگەڕێینەوە، دەبینین چەشن و شکڵی فوسیلەکان لە ڕابردوودا، پێشینیانی ئێمە زۆر لە مەیموون سەیر تر نیشان دەدەن. بۆ پیشاندانی ئەوەی گەشەسەندنی هەنگاو بە هەنگاو لەکوێوە دەتوانی سەرچاوەی گرتبێ، دەگەڕێینەوە بۆ خانووبەرە مێژووییەکەی پێشتریش باسمان لێ کرد. ئەگەر ئێمە بچینە قاتی 87 ، واتە 250 ملیۆن ساڵ بەر لە ئێستا، دەبینین کە باپیرانی ئێمە ئاژەڵی خزۆکە بوون. ئاژەڵی وەك مارمێلکە، کیسەڵ و کرۆکۆدیلی ئەوڕۆیی. قاتێك خوارتر واتە 50 ملیۆن ساڵ پێشتر، دووژیانییەکان بوون. دوو قات خوارتر واتە 400 ملیۆن ساڵ پێشتر، باپیرانی ئێمە ماسی زۆر ساکار بوون و لە ئاوی زەریاکاندا مەلێیان کردووە. ئەو وێنە مەزنە واتە بەڵگەی فوسیلەکان مێژوویەکی زۆر روون و ئاشکرا لەسەر پەیوەندی مابەین ئەمڕۆ و رابردووی ئێمە دەگێڕێتەوە و ئەوەی کە ئاژەڵەکان هەنگاو بە هەنگاو بەرەو چەشنی نوێ، گەشەیان سەندووە، بەڵام کێشەیەك هەیە. بە وردی ئەگەر سەیری بکەین، بەڵگەی فوسیلەکان تەواو نین و جێگای بەتاڵیان لە مابەین دایە بە شێوەیەک کە مرۆڤ گومان لە ڕاست بوونی تئۆری داروین دەکات. لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێش کە ئایا فوسیلی نادیار بوونیان هەیە؟ رەنگە ئێمە تا ئەمڕۆ نەمانتوانیوە بیاندۆزینەوە! یا رەنگە داروین بە هەڵەدا چووبێت! کاتێك داروین لە ساڵی 1859 تیۆری خۆی نووسی، بۆشایی لەسەر بەڵگەی فوسیلی لە تئۆرییەکەیدا یەکجار زۆر بوون. ئەوکات بە گشتی زانستێکی زۆر کەم لەسەر گەشەسەندن هەبوو. هیچ فوسیلێك لە چەشنی مرۆڤ نەدۆزرابوونەوە. لەوە دەچوو کە فوسیلی باڵندەکان لە گاشەبەردەکاندا ئاشکرا نەبوون یا هیچ بەڵگەیەك لە دەستدا نەبوو کە ماسی بەرەو ویشکانی خزابێتن. تەواوی ئەو بەشە گرنگانە بەتاڵ بوون و هیچ وەڵامیکیان بۆ نەبوو. بۆ زیندوو راگرتنی تئۆری داروین زانایان پێویستیان بە پڕکردنەوەی ئەو جێگا بەتاڵانە هەیە و ئەوەی کە گەشەسەندن هەنگاو بە هەنگاو، بەرە بەرە پلە بە پلە بووە.

راوچی فوسیلەکان، "نیلسوبین"- ئەندامی زانایانی زانستگەی شیکاگۆ، یەك لەو پسپۆڕانەیە کە وەدوای پڕکردنەوەی جێگایەکی زۆر گرنگی مابەین ئەو بەڵگە فوسیلانە کەوت.

ئەو دەڵێ: "لە دنیادا شتی وون زۆرن. ئەوە هەر ئەو شتەیە کە زانست شیرین تر و خۆشتر دەکات. ئەگەر شتی وونبوو نەبایەن من بێکار دەبووم!"

نیلسوبین هیوادارە کە بتوانێ ئاژەڵی ئاڵوگۆڕ بەسەرداهاتوو لە مابەین ماسییەکان و دووژیانییەکاندا بدۆزێتە و نیشانی بدا کە چۆن ژیان لە دەریاکانەوە بەرەو ئیشکایی هاتووە. لێکۆڵینەوە، سەرنجی بەرەو باکوورترین ناوچەی زەوی ڕادەکێشێت. دروگەیەك کە تەنیا 600 مایل لە جەمسەر (قوتب) ی باکوورەوە دوورە.

نیلسوبین دەڵێ: "شتی زۆر سەیر سەبارەت بەو جێگایە ئەوەیە کە کاتێك لە زەوییەکانی جەمسەری باکوور لە پەنا دەریا و ورچی جەمسەر ڕادەوستی، کاتێك سەرنج بدەیە ئەو گاشەبەردانەی وا لەسەری ڕاوەستاوی، دەبینی دنیایەکی ئوستوایی، گیای ئوستوایی و ماسی ئوستوایی یان هەیە."

گاشەبەردەکان لێرە زەمانێك دەور و بەری ناوچە ئوستواییەکانیان گرتبوو، بەڵام سەدان ملیۆن ساڵ پێش ئێستا بە هۆی گۆڕینی توێژی زەوی ئەوانیان بەرەو جەمسەری باکوور پاڵ پێوەناوە. ئەو گاشەبەردانە نیزیکەی 375 ملیۆن ساڵ کۆنن یانی پێش ئەوەی ئاژەڵی ئیشکانی بێنە سەر زەوی. پێشبینی "نیلسوبین" ئەوەیە کە دەبێ لێرەوە ماسی بەرەو ئیشکایی هاتبێتن و لێرەدا ئاژەڵی ئیشکایی پێکهاتبێتن. بۆ ماوەی پێنج ساڵ "نیلسوبین" و گرووپەکەی لەسەر ئەو گاشەبەردە ئیشك و برینگانە لێکۆڵینەوەیان کردوە تا نیشانێك لەو جێگا وون بووانەی تئۆری داروین بدۆزنەوە. بەڵام هەموو دۆزینەوەکانیان تەنیا ئاژەڵی ناو دەریاکان بوون تا ئەوەی گرووپەکە لە ساڵی 2004ی زایینی دا هەنگاوێك بەرەو پێشەوە چوون.

"نیلسوبین" دەڵێ: ئێمە توانیمان بەشێکی بچووك ئێسقان لە سەر زەوی بدۆزینەوە. زەویمان هەڵکۆڵی. دواتر تۆخێکمان دۆزییەوە کە بە تەواوی سکلێتی ئاژەڵی تێدا چاڵ کرابوو. زیاتر و قوڵتر زەوییەکەمان هەڵکەند. لە پڕێکدا یەك لە هاوکارەکان کە من هیچکات لە بیری ناکەم، لە حاڵی ڕۆیشتن بەسەر گاشەبەردەکاندا شتێکی لە چەشنی خورتوومی فیلی دۆزییەوە. ئێمە هەموو پێکەوە بە وردی سەیری ئەو خورتوومەمان کرد و بۆمان روون بۆوە کە ئاژەڵێکە بە سەرێکی پانەوە. ئەو ئاژەڵە سەر پانە ئیتر هیچ شێوەی لە ماسی نەدەچوو کە لە ئاوی زەریادا دەژین بەڵکوو زۆرتر لە کرۆکۆدیل دەچوو. ئەو کات بۆمان روون بۆوە کە ئەو شتەی بەدوایەوە بووین دۆزیمانەوە."

ئەو دۆزینەوەیە خاڵێکی پڕڕەنگ لە کاری پێنج ساڵەی ئەوان بوو. بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لەسەر ئەو دۆزراوەیە گاشەبەردەکەیان بە پتوونی لەگەڵ خۆیان بۆ تاقیگاکە برد. ئەزموونێکی زۆر پیرۆز بوو.

دۆزراوەی ناو گاشەبەردەکان

ئاژەڵێك کە بۆشایی نێوان ئاژەڵی دەریا و سەر زەوی پڕدەکردەوە!

"نیلسوبین" دەڵێ: ئەو ئاژەڵە وەك ماسی لەسەر پشت و باڵەکانی پوولەکەیان پێوە بووە. هەر وەك هەموو ئاژەڵەکانی ویشکانی ئەو ئاژەڵە ملی هەبووە، بە شێوەیەك کە سەری جیاواز لە لەشی توانیویە بجوولێنێتەوە. سەرێکی پان و لەسەرەوەش دوو چاوی هەبووە. تەواو بە شکڵی کرۆکۆدیل. لە هەموو ئەوانەش سەرسووڕهێنەرتر کاتێك باڵەکانیمان جیا دەکردەوە، ئەو شتەی لە ناوەوە دیمان، ئێسقانی وەك ئێسکی باسکی خۆمان هەبوو. یانی شان و ئانیشك و مەچەك."

ئەو ئاژەڵەیان ناو نا "تیك تالیك"ی خەڵکی جەمسەر، ماسی گەورەی ئاوی شیرین. تیك تالیك ئەو بەشە وون بووە بوو. ئاژەڵێك کە وەك ماسی پوولەکەی هەبووە و ئەندامی رێگاڕۆیشتنی بووە و سەلمێندراوە کە لەسەر ویشکایی بەڕێگادا ڕۆیشتووە لەحاڵێکدا ئاژەڵێکی دەریایی بووە. رەنگە زۆر دژوار باوەڕی پێبکرێ، بەڵام دەکرێ یەك لە باپیرانی ئێمە بووبێ.

بۆچی ئاژەڵ لە چەشنی تیك تالیك ئاویان بەجێ هێشتووە؟ "نیلسوبین" وەڵامی ئەو پرسیارەش لە یەك لە ژوورەکانی موزەی شیکاگۆدا دەدۆزێتەوە.

ددانی ئاژەڵی چەشنی "تیك تالیك"

"نیلسوبین" دەڵێ: "ئەوە ددانی ئاژەڵێکی چەشنی (تیك تالیك)ە کە لە هەمان ناوچە و ئاودا ژیاون. ئەو ددانانە وەك بزماری ڕێگای شەمەنەفەرن و شەویلکەیان نیزیکەی 20 ددانی وای تێدا جێ بۆتەوە. ئەو ماسیانە ڕاوکەرێك بوون کە تێربوونیان نەبووە. دەبێ ئاژەڵی وەك "تیك تالیك" لە ترسی گیانیان و لە ترسی ئەو ماسییە تێرنەخۆرانە و بۆ هەڵاتن لە چنگی ئەوان، گەشەیان سەندبێت."

پەرەسەندنی قاچەکانی تیك تالیك بووە هۆی یارمەتیی ڕۆیشتنی بەسەر زەویدا بۆ زیندوومانەوە و ڕزگاربوون لەو ماسییە ترسێنەر و تێرنەخۆرانەی ناو دەریا.

تیك تالیك

ڕەنگە هۆیەکەی ئەوە بووبێت کە هەڵبژاردنی سروشتی، بەئامانجی زیندوومانەوەیان، ئەو قاچانەی دابێتێ و بەسەر زەویدا ڕۆیشتبێتن و بووبنە هۆی بازدان و ڕزگاریی ئەو ئاژەڵە. تیك تالیك بازنەی وون بووی ئەو زنجیرە بووە کە بۆ سەلماندنی ڕاستبوونی تئۆرییەکەی داروین یارمەتیدەرمانە و جێی خۆشحاڵییە کە ئەو بەڵگەیە دۆزراوەتەوە. ئامارێك

نیشانی داوە کە تەنیا یەك چەشن لەو هەزاران چەشنەی کە تا ئەمڕۆ ژیانیان کردوە وەك فوسیل ماونەتەوە.
"نیلسوبین" دەڵێ: "ئەگەر لەبەر خۆتانەوە لێکیدەنەوە کە ئەو دۆزینەوەیە شەش ساڵ کاتی ئێمەی گرت هەتا بە "تیك تالیك" گەیشتین، ئەوکات هەست بە وە دەکەن کە کاری لەو چەشنە چەندە دژوارە و پڕ کردنەوەی ئەو جێگا خاڵییانەی تیۆری داروین کارێکی ساکار نییە. سەرەڕای ئەوەش ئێمە فوسیلێکی زۆرمان دۆزیوەتەوە کە زۆر پرسیاری سەبارەت بە گەشەسەندن وەڵام دەدەنەوە."
لە کاتی داروینەوە تا ئەمڕۆ، زانست پێشکەوتوویەکی سەرسووڕهێنەری کردوە. راوکەرانی فوسیل بەشێکی زۆر لەو فوسیلانەیان دۆزیوەتەوە کە کون و قوژبنی تیۆرییەکەی داروینی پێ پڕ دەکرێتەوە.

فوسیلی باڵندەی چین

فوسیلی ئاکۆپتیکس

فوسیلی وەك "ئارکۆپتیکس" و فوسیلی باڵندە کە بە تازەیی لە چین دۆزراونەتەوە پردێکە کە مەودای مابەینی ئاژەڵی خزۆکە و باڵندە پڕ دەکاتەوە.

لێکۆڵینەوەکان و پسپۆران لە ئافریقا دەیان فوسیلی لە چەشنی مرۆڤیان دۆزیوەتەوە. فوسیلی وەها، کە نیشانی دەدەن لە ماوەی 4 ملیۆن ساڵ بەر لە ئێستاوە، مێشکی ئاژەڵێکی بە شکڵی مەیموون بەرە بەرە گەورەتر بۆتەوە.

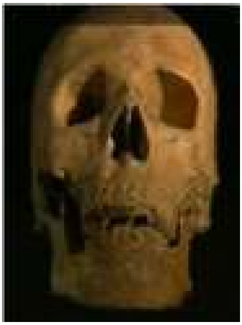

ئەو مەیموونە هەوڵیداوە لەسەر دوو پێی ڕاوەستێت و فێری کەڵك وەرگرتن لە کەرەسەی ڕۆژانەی ببێ و هەنگاو بە هەنگاو ببێتە مرۆڤی مودێرنی ئەمڕۆیی.

تیۆری داروین پێشبینی کردوە کە ئەو چەشن ئاڵوگۆڕانە لە ژیانی ئاژەڵدا بوونی هەیە. دۆزینەوەی ئەو چەشن گۆڕانکارییانە بەڵگەیەکی روونە کە هەڵبژاردنی سروشتی دەتوانێ چەشنی نوێی ئاژەڵ و تەنانەت ئێمەش پێك بێنێت.

تا ئێستا تیۆری داروین بەرگەی دژبەرانی خۆی گرتووە و توانیویە سەربەرزانە لەژێر تاقیکارییەکان بێتە دەرێ. بەڵام ئایا ئەو تئۆرییە لە تاقیکارییەکانی داهاتووشدا سەربەرز دەبێ؟

لە نێوان هەزاران گیانلەبەری سەر زەوی ژمارەیەک هەن کە زۆر لەبەر چاو و زۆر جوانن کە نەدەبوو توانایی زیندوومانەوەیان ببوایە. گەشەسەندن سەبارەت بەو تایبەتمەندییانەن کە یارمەتی زیندوو مانەوەی ئاژەڵ دەدەن. بەڵام بۆ وێنە زۆربەی باڵداران هێندە رەنگی جوان و روونیان هەیە کە راوچییەکان دەتوانن لە رێگایەکی زۆر دوورەوە بیانبینن. کەوابوو سروشت چ وەڵامێکی سەبارەت بەو پرسیارە هەیە؟ چلۆن ئاژەڵ وا دەنوێنێ کە لە لایەن ئاژەڵەکانیترەوە بخورێ و لەناو بچێ؟

بۆ وێنە تاووس لە هیندووستان، لە ژینگەی سروشتی خۆیان لە ناوچەی یەك لە بێ بەزەیی ترین شکارچی لێرەوار واتە ببر دا دەژین. بۆ باڵەندەیەك کە بیهەوێ لە ژینگەی خۆیدا زیندوو بمێنێت، خراپترین شت خاڵێکی لاوازە، یانی لێرەدا کلکی تاووس کە لەبەر چاوی دوژمن دیار دەکەوێت. گەورە بوونی کلکی دەبێتە هۆی هەڵاتنی بە سەبرا و لە نهایەت لەداو کەوتنی بۆ دوژمن. بۆ ئەوکەسانەی ئیمانیان بە خودا هەیە ئەو مەسەلەیە

زۆر ساكارە: "خودا بەو شێوەیەی دروست كردوون و تەواو!" بەڵام بۆ لایەنگرانی تیۆری گەشەسەندن ئەوە وەك مەتەڵێك وایە. چلۆن هەڵبژاردنی سروشتی لە توانای دایە تایبەتمەندی وا پێك بهێنێت كە یارمتیدەر بێ بۆ زیندوومانەوەی ئاژەڵەكان، لە حاڵێكدا زۆر ئاژەڵ ئەو تایبەتمەندییانەیان نییە؟ ئەوە یەك لە هەرە مەزنترین كۆسپەكانە لەسەر رێگای تئۆری داروین.

"ماریۆن پێتری" توانیویە وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە. ئەو دەڵێ: "جارێكیان داروین گوتوویە هەر كات من لە تاووس نزیك دەبمەوە، شێوەی كلكی، نەخۆشم دەكات. چونكە شتێكی زۆر سەیرە، ئەندامێك كە بۆ زیندوومانەوەی ئاژەڵێك زیانی هەیە بۆچی گەشەی سەندووە؟"

ئەگەر مانەوەی باشترەكان و ژیرەكان لە گۆڕێ دابوایە، دەبوو تا ئەمڕۆ وەچەی تاووس لە ناو چووبایە. بەڵام داروین ئەوەشی دەزانی كە گەشەسەندن تەنیا بۆ مانەوە نییە، بەڵكوو پەیوەندیی بە شتێكیترەوە وەك جنسییەتیش هەیە. بە پێی بۆچوونەكانی داروین مێشكی جنسی مێ كلیلی پێكهاتنی گەشەسەندنە. ئەو دەڵێ باڵندەی مێ، نێری بە پەڕ وباڵی رەنگاوڕەنگەوەی پێ باشترە و زیاتر بە دڵیەتی. لەو روانگەیەوە كە باڵندەی نێری جوان بۆ پەیوەندیی لەگەڵ باڵندەی مێ شانسی زیاتری بووە، زاوزێی زۆرتریشیان بووە. دوای چەندین وەچە رەنگە رۆشنەكانیان لە مناڵەكانیاندا زیاتر دیاری كردووە و بە پێی كات باڵندە تاریكەكان لەناو چوون.

زیاتر لە سەدەیەك دوای داروین هیچكەس ئەو تاقیكارییەی نەكرد كە بزانێ ئایا ئەوە ڕاستە یا هەڵەیە. تا ئەوی "ماریۆن پێتری" هاتە سەر ئەو باوەڕە كە دەبێ وەڵامێك بۆ ئەو پرسیارە هەبێ. ماریۆن لە مەزرایەكی پەروەردەی تاووس لە ئینگلیز ویستی بزانێ كە ئایا هەر وەك تئۆرییەكەی داروین دەڵێ، تاووسی مێ تاووسی نێری باڵ و كلك رەنگاوڕەنگی بەكەیف ترە یا نا؟ كەرەسەی تاقیكردنەوەكە تەنیا مقەستێك بوو. ئەو بۆ ئەوەی بڕێك لە جوانیی تاووسە نێرەكان كەم كاتەوە، تەنیا 20 پەڕ لە پەڕی كلكی هەڵپاچین. لە كاتی جووتگرتن دا خۆی و گرووپەكەی چاوەدێری تاووسە كلك بڕاوەكانیان دەكرد كە ئایا تاووسە مێ یەكان بۆ لایان دەچن یان نا؟

"ماریۆن پێتری" دەڵێ: ئێمە جووتگیری تاووسە نێرەكانمان سەبت كرد و دواتر روون بۆوە كە ئەو تاووسانەی كلكیان نەبڕابوو زۆر زیاتر پەیوەندییان لەگەڵ دەگیرا."

"ماریۆن پێتری" بۆی دەرکەوت کە جووتگیری تاوسە کلك بڕاوەکان دوو بەرانبەر لەوانیتر کەمتر بوو. کە وابوو داروین راستی گوتووە. هەڵبژاردنی نێری جوان بووە هۆی پێکهاتنی تاووسی رەنگاوڕەنگتر و جوانتر.

بەڵام ئەو ئەزموونە پرسیارێکیتر دێنێتە گۆڕێ. بۆچی وەچەی مێ بۆ جووتگیری، نێری جوان و کلك رەنگاوڕەنگیان هەڵبژاردوە؟
وەڵامەکە دەتوانێ لە پشت کەیفیەتی "ژێن" (جین) ەکانیاندا شارابێتەوە. بەڵگە بۆ ئەو بۆچوونە لە جێگایەکی زۆر سەیر خوی نواند. لە ساڵی 1986 ناوەندی هەستەیی چرنۆبیل تەقیەوە. ئەو تەقینەوەیە تەواوی ناوچەکەی لەژێر تیشکی ماکەی رادیۆئاکتیودا داگرت. ئەوە ناخۆشترین خەساری مێژووی هەستەیی بوو. 20 ساڵ دواتر تیشکی رادیۆئاکتیو خەڵکی ناوچەکەی لە چرنۆبیل دوور خستبۆوە. بەڵام لەگەڵ ئەو ئاژەڵانەی لە ناوچەکەدا مابوونەوە دەبوو چ بکرێ؟
دوکتوور "تیم مۆسۆسۆ" ژێنگە ناسی زانستگەی کارۆلینای باشووریی چوو بۆ چرنۆبیل تا کارلێکەری تیشکی رادیۆئاکتیو لەسەر ئەو ناوچە تایبەتییە هەڵسەنگێنێ.
تیم دەڵێ: "ناوچەیەکی زۆر تایبەت و سەیرە، چونکە حەسارێکی گەورە دەوری ئەو ناوچەیەی گرتووە. لە هەرحاڵدا، زەوییەکان بەرەو سروشت گەڕاونەتەوە و وێدەچی کە ئەو ناوچەیە وەك پارکێکی سروشتیی گەورە بێت."
دوکتوور "تیم مۆسۆسۆ" و گرووپەکەی لە تەویلەیەکی چۆڵدا خانووی سێروویان دووزییەوە. ئەو سێرووانەی لە تەویلەکەدابوون هەر وەك تاووسەکان بە پێی هەڵبژاردن لە لایەن مێ کانەوە لەگەڵ یەکتر نیزیکی دەکەن. ئەو کارە گرووپییە نیشانی دا کە مێ یەکان دەبێ بەڵگەیەکی باشتریان هەبووبێ بۆ هەڵبژاردن چونکە سێرووە نێرەکان، بە هەڵسەنگابدن لەگەڵ سێروەکانی دەرەوەی چرنۆبیل، واتە هی ناوچەکانی تری ئورووپا، پەڕو کلکی درێژتریان نەبووە.
تیم دەڵێ: "لە باڵندەکانی چرنۆبیلدا دەبینین نیزیکەی 15 لەسەدی ئەو باڵندانە پەڕی سپییان لەسەر گەروویان هەیە. لە حاڵێکدا لە ناوچە کۆنترۆلکراوەکانیتر تەنیا 1 لە سەدیان ئەو تایبەتمەندییەیان هەیە. لە کلکیاندا جیاوازییەکی زۆر دەبینرێ. بەڵام جیاوازییەکیتر لە نێوان

باڵندەکانی چرنۆبیل و ناوچە کۆنترۆڵکراوەکانیتردا هەیە و ئەویش ئەوەیە کە شاپەڕی باڵەندەکانی چرنۆبیل رۆشنترن لەوانیتر."

رەدەی سەرەوەی رادیۆئاکتیو لە ناوچەی چرنۆبیل کارلێکەری خۆی دانابوو. کاتێك ئەو گرووپە "سپرم"ی نێرە خۆڵەمێشییە ڕەنگەکانیان تاقی کردەوە بۆیان دەرکەوت کە زۆربەی ئەوان ئازار و زیانیان دیوە.

تیم دەڵێ: "(سپرم) ی 40 لە سەدی باڵەندەکانی چرنۆبیل ئازاریان دیوە. لەحاڵێکدا لە باڵندەکانیتردا تەنیا 5 لە سەدە.

سێرووی خۆڵەمێشی

سێرووی رەنگی رۆشن

باڵندە خۆڵەمێشییەکان بە شێوەی ئاشکرا لاوازیی سڵامەتی زاوزێ یان نیشان دەدەن. چونکە مێ یەکان مەیلیان بۆ جووتگیری و نیزیکی لەگەڵ نێرە رەنگ رۆشنەکان زیاترە. ئەو گرووپە سێروانە تەنیا بەهۆی هێرشی سێروە نێرە ساغەکانی دەوروبەری ناوچەی چرنۆبیلەوە لە ناو نەچووە و ماوەتەوە. بە بێ هات و چۆی باڵەندەی نێری سالمی دەرەوەی چرنۆبیل دەبوو وەچەی ئەو دەستە باڵەندەیە لەناو چووبایەن. ئەوە گەشەسەندنی بەکردەوەیە. لە باڵندەی وەك تاووس و سێروو و ئەوانیتردا تەنیا ئەو نێرانەی وا باشترین "ژێن" (جین) ی سالم و بەهێزیان هەیە دەتوانن وەچەی نوێ بە تایبەتمەندی باشترەوە وەك کلکی درێژ و پەڕی بە رەنگی رۆشن پێك بێنن. بەهۆی جووتگیری هەرچی رەنگاوڕەنگتری نێر لەگەڵ مێوە، یارمەتی وەچەی داهاتوویان و پەرەپێدانی جووتگیری وەچەی داهاتوو دەدەن. هەڵبژاردنی مێ، بەڵگەی رۆشنبوونی پەڕی باڵندەکانی نێر دیاری دەکات. هەر بەو شێوەیەی کە داروین پێشبینی کردوە.

جارێکیتریش تئۆری داروین بێ هەڵە دەمێنێتەوە. بەڵام رازێکی نەهایی دەمێنێتەوە. ژینگەناسان دیانهەوێ بزانن کە چلۆن ئاڵوگۆڕ پێك دێت؟ چلۆن ماکەیەکی میکرۆسکۆپی دەبێتە هۆی پێکهێنانی مرۆڤ. لە تەواوی ئەو بەڵگانەی کە دیتمان وادیارە داروین هەڵەی نەکردووە. ژیان چەشنە گەشەسەندنێکی پلە بە پلەیە. زیاتر لە ملیۆنان ساڵە سروشت خەریکی گۆڕین لە گیانلەبەری ساکارەوە بۆ گیانلەبەری ئەمڕۆییە. بە گەڕانەوە بۆ سەدەی 19 دەبینین کە داروین هیچ کەرەسەیەکی بۆ شیکردنەوەی چۆنیەتی ئەو پرۆسەیە نەبووە، بەڵام لای کەم ئیمە ئەمڕۆ هەمانە. لە چەند دەیەی رابردووەوە راپەڕینێك لە زانستی زیندەوەرناسی هەمووشتێکی ژێر و روو کرد. زانایان بۆ چارەسەری ئەو مەتەڵۆکەیە، کەرەسەی پێویستیان لە بەردەستدایە کە چلۆن چەشنێك دەبێتە چەشنێکیتر. یەکەمین سەرەداو لە ساڵی 1953 دۆزینەوەی (د. ن. ئا.) بوو.

(د. ن. ئا.) بەرنامەی کاری ژێنێتیکی ژیان لەگەڵ خۆی دەگێڕێ.

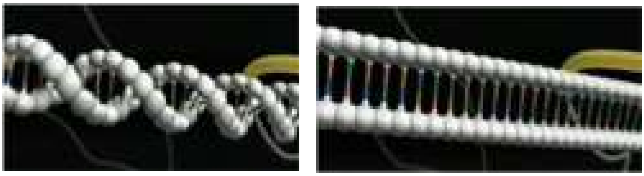

(د. ن. ئا.)

ئەو بەرنامە کارییە لە وەچەیەکەوە بۆ وەچەیەکیتر رادەگوێزرێت. ئەگەر پێکهاتەی مارپیچی دوو بەشییەکەی بکەینەوە، کۆدی چندراو دەبینین کە "ژێن" (جین) ی پێ دەڵێن. ئێمەی مرۆڤ نیزیکەی 22000 "ژێن" لە (د. ن. ئا.)کەماندا هەیە. ئەو "ژێن"انە زانیاریی سەبارەت بە رەنگی چاو، درێژایی ئەندام و رەنگی پێست و ... بە گشتی هەموو ئەو تایبەتمەندیانەی ئێمەی لێ دروست بوین، لەگەڵ خۆیان دەگێڕن. ئەوە "ژێن"ە کە دیاری دەکات چی لە منداڵدانێك دێتە دەرێ.

منداڵ لە منداڵدانی دایکدا

"ژێن"ی ئێمە منداڵ پێك دێنێ. لە دەستە "ژێن"ێك ماسییەك پێك دێ. دەستە "ژێن"ێکیتر بۆق دروست دەکات. ئەوە "ژێن"ە کە بە زانایان دەڵێ چەشنە ئاژەڵێکی زیندوو لە پرۆسەی ملیۆنان ساڵدا بۆ چەشنێکیتر دەگۆڕدرێت.

پرۆفسۆر "مایك لێوینە" و گرووپەکەی لە زانستگای برکلی کالیفۆرنیا بەوە گەیشتوون کە تەنیا ئاڵوگۆرپێداهاتنی "ژێن"ێك لە ئاژەڵدا دەبێتە هۆی پەڕین(جهش)یك کە بۆ وێنە گۆڕانکاری بەسەر چۆنیەتیی قەڵافەت و ئەندامی گیانداردا پێك دێنێ.

ئەو گرووپە مڵەی دریایی یان لەژێر لێکۆڵینەوە گرتووە و پرۆفسۆر "مایك لێوینە" لەو پەیوەندییەدا دەڵێ: "بە بڕوای من کاتێك ئێوە هەڵسەنگاندن دەکەن، مڵە زۆر وێچوونی لەگەڵ ئاژەڵەکانیتردا نییە بەڵام ئەو لە تاقیگەدا وەك ئەستێرەیەك وایە."

زانایان مناڵی مڵەی دەریایی وەك مەزەندەیەکی باش بۆ پێشینیانی مرۆڤە-هەوەڵییەکان کە 550 ملیۆن ساڵ بەر لە ئێستا ئیمکانی وێچوونیان لەگەڵ ئەو ئاژەڵە بووە، هەڵبژاردوە. ئەگەر ئەوان راست بکەن، دەکرێ دڵی مرۆڤێکی گەشەسێنراو لەگەڵ دڵی مڵەیەك وەك یەك وابێ.

مڵەی دریایی

پرۆفسۆر "مایك لێوینە" دەڵێ: "دڵی ئێمە چوار چاڵی تێدایە و ئەگەر ئێمە سەیری ئاژەڵی مۆرەداری ساکارتر وەك بۆق یا مار بکەین دەبینین کە دڵی ئەوان سێ چاڵی هەیە. کە سەیری ماسی بکەین دەبینین دڵی ئەوان دوو چاڵی هەیە و دڵی مڵەش تەنیا چاڵێکی هەیە. بەڵام بێ گومان، دڵی ئەو لەگەڵ دڵی ئێمە پەیوەندی هەیە."

کەوابوو ئایا ئەو ئاژەڵە ساکارە دەتوانێ بە ئێمە بڵی کە چلۆن دڵی ئێمە گەشەی سەندووە؟

لە لەنگەرگایەکی نیزیکی شاری سانفرانسیسکۆ ئەو گرووپە بۆ تاقیکردنەوە، خەریکی کۆکردنەوەی مڵەی دەریاییین. لە گەڕانەوەیاندا بو تاقیگەکە، تۆوی ئەو ئاژەڵەیان بە جیا بارهێنی کرد. جەرەیانێکی ئەلکتریکیان تێدا پێك هێنا، تا بەو شێوەیە پەڕین یاخود "جهش"ێك لە ناو "ژێن"ی کۆڕپەڵەی لە حاڵی گەورەبوونی ئەو ئاژەڵەدا پێك بێنن. ئەو کارە بەرانبەرە لەگەڵ ئاڵوگۆڕی چالاکیی ژێنێتیکیی لە مڵەدا. بەڵام کارلێکەرییەکی زۆر سەیری هەیە.

ئەو پسپۆرانە لەژێر میکرۆسکۆپی لەیزەری چەند لە خانە (سلول) ی ئەو ئاژەڵە چاوەدێری دەکەن و دەبینن کە ئەو خانانە دەتوانن دڵی یەك چاڵی مڵە شکڵ بدەن و ئاڵوگۆڕێکی بێ وێنەی بەسەردا پێك بێنن.

پرۆفسۆر "مایك لێوینە" دەڵێ: "ئەگەر سەیری کۆرپەڵەی ئەو مڵەیە بکەین دەبینین بەش یاخود خانەی ماسوولکەی ئیزافییان هەیە. لە حالی ئاساییدا ئەو خانە ماسوولکانە کلکی ئاژەڵەکە پێك دێنن. لێرەدا ئەو کارەی کە ئێمە کردومانە ئەوەیە: ئاڵوگۆڕپێهێنان بەسەر خانەکان و گۆڕینی شکڵی دڵیان بەجێی ئەویکە لە حاڵەتی سروشتی خۆیاندا دەبو ببن بە کلك."

ئێستا دوای ئەو تاقیکارییە دڵی مڵەی دەریایی بە جێی یەك چاڵ، دوو چاڵی هەیە و خاڵی سەرسووڕهێنەر ئەوەیە کە جەرەیانی خوێن وەك حاڵەتی سروشتی دەمێنێتەوە و هیچ کێشەیەك بۆ دڵی مڵە پێش ناهێنێ.

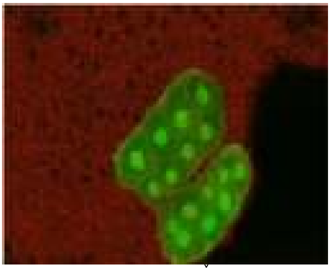

ملەی دریایی

به دەستێوەردانێکی بچووکی ژنێتیکی تەنیا لە وەچەیەکدا دڵێکی یەك چاڵی ساکار بە دڵێکی دوو چاڵی کامپڵتر دەگۆڕدرێتەوە. ئاڵوگۆرهێنان بەسەر "ژێن" دا خۆی مەسەلەیەکە، بەڵام بۆ ئەوەی گەشەسەندن پێك بێت، "ژێن"ەکان دەبێ بە شێوەی سروشتی ئەو ئاڵوگۆڕە پێك بێنن. ئەوە نیشانی دەدات کە هەموو بوونەوەران و بۆ وێنە ئێمەی مرۆڤ رێگایەکمان بۆ ئەو ئاڵوگۆر پێکهێنانە هەیە. بۆ راگوێزتنی بەرنامەی کاریی ژیان لە وەچەیەکەوە بۆ وەچەیەکیتر ئاژەڵ دەبێ "د. ن. ئا"ی خۆی بڵاو بکاتەوە.

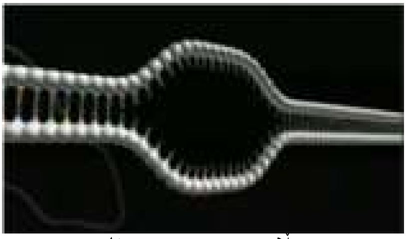

بڵاوبوونەوەی د. ن. ئا

هەرکات شتێك بڵاوبێتەوە ئیمکانی پێشهاتنی هەڵەش هەیە. پرۆفسۆر "مایك لێوینە" لەو پەیوەندییەدا دەڵێ: "ئەو ئانزیمانەی کە بەرپرسن بۆ دووپاتبوونەوەی پەیتا پەیتای د. ن. ئا، رەنگە سەد لە سەد و بە تەواوی نەتوانن ئەو کارە پێك بێنن."

ئەو هەڵە بەهەڵکەوتە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری لە چەشنی تازەکاندا. کاتێك د. ن. ئا گۆڕانکاریی بەسەر دابێ و تایبەتمەندییەکانی پێشووی خۆی لە دەست بدات، "ژێن"ەکانیش ئاڵوگۆریان بەسەردادێت و تەواوی ئەو پرۆسیە بە پێی کات دەبێتە هۆی پێکهێنانی ئاژەڵێك بە تایبەتمەندی و "ژێن"ی نوێ. بەڵام لێکۆڵینەوە لەو ئاخرانەدا نهێنییەکی ئاشکار کردوە.

کاتێك زانایان له‌ ده‌یه‌ی 1970 (د. ن. ئا)ی ئاژه‌ڵ و گیاكانیان كۆدبه‌ندی یاخود ڕه‌ده‌به‌ندی ده‌كرد، شۆكه‌ ببوون. ئه‌وان پێیان وابوو كه‌ "ژێن"ی ئاژه‌ڵه‌كان جیاوازییه‌كی زۆریان له‌گه‌ڵ یه‌كدا هه‌یه‌. به‌تایبه‌ت سه‌باره‌ت به‌ ئێمه‌ی مرۆڤ بۆیان ده‌ركه‌وت كه‌ جیاوازییه‌كی زۆرمان له‌گه‌ڵ "ژێن"ی ئاژه‌ڵه‌كاندا نییه‌.

بۆ وێنه‌، زیاتر له‌ 96 له‌ سه‌دی ژێنه‌كانمان له‌گه‌ڵ چه‌شنه‌ شه‌مپانزه‌یه‌كدا وه‌ك یه‌كن. "ژێن"ی مرۆڤ به‌ هه‌ڵسه‌نگاندن له‌گه‌ڵ "ژێن"ی سه‌گ 75 له‌سه‌دی وه‌ك یه‌كن. ته‌نانه‌ت 33 له‌سه‌دی "ژێن"ی مرۆڤ وه‌ك "ژێن"ی گوڵی نه‌رگیسه‌.

% 96

شه‌نپانزه‌

%75

سه‌گ

%33

گوڵی نه‌رگیس

پرسیار لێره‌دایه‌ كاتێك د. ن. ئا ی ئاژه‌ڵ و گیاكان هێنده‌ لێك نزیكن، بۆچی ئه‌و هه‌موو چه‌شن گیانله‌به‌ره‌ جۆراوجۆرانه‌ هه‌ن؟ بۆ دۆزینه‌وه‌ی ئه‌و پرسیاره‌ ده‌بێ سه‌یری سه‌رسووڕهێنه‌رترین ئاڵوگۆڕێكی كه‌ تا ئێستا پێك هاتوون، بكه‌ین.

نه‌هه‌نگ و دولفین ماسی نین. ئه‌وان ئاژه‌ڵی مه‌مكدارن. زیاتر له‌ 55 ملیۆن ساڵ به‌ر له‌ ئێستا پێشینیانی ئه‌و چه‌شن ئاژه‌ڵانه‌ ویشكاییان به‌ جێ هێشتووه‌ و له‌ ده‌ریاكاندا ژیاون.

دوكتور "ده‌یوید كێنگستلی" له‌ زانستگای ستانفۆرد خه‌ریكی گه‌ڕان به‌دوای ئه‌و نهێنییه‌وه‌یه‌ كه‌ له‌به‌ر چ هۆیه‌ك وه‌چه‌ی نه‌هه‌نگ قاچه‌كانیان له‌ده‌ستداوه‌ و بۆ نێو ده‌ریاكان چوون.

دوكتور "ده‌یوید كێنگستلی" ده‌ڵێ: ئه‌گه‌ر ئێمه‌ سه‌یری نه‌هه‌نگ بكه‌ین ده‌بینین كه‌ ئه‌وان خه‌ت دارن و ده‌توانن به‌ گورجی له‌ ئاودا مه‌لێ بكه‌ن.

ئەو خەت دار بوونەیان بە لەدەستدانی ئەندامی سروشتیی پشتیی پێك هاتووە."
پێشینیانی ئەو نەهەنگانە قاچەکانی پێشەویان بوون بە باڵ. بەڵام چلۆن ئەندامی پشتییان بە تەواوی لەدەست داوە؟ چ ئاڵوگۆڕێك لە د. ن. ئا یاندا بۆتە هۆی پێکهاتنی ئەو ئاڵوگۆڕە؟ وەڵامی ئەو پرسیارە مەزنە دەگەڕێتەوە بۆ یەك لە بچووکترین ئاژەڵەکانی سەر زەوی ماسی "ئابنووس" کە دوو شکڵی جیاوازیان هەیە.

ماسی "ئابنووس"

تاقمێك لەو ئاژەڵانە ئەندامێکی پشتییان هەیە. کاتێك بۆ وێنە ماسی "قزل ئالا" بیهەوێ ماسییەکی "ئابنووس" بخوات و قوتی بدات، بەهۆی پانبوونی ئەندامی پشتیەوە، بۆی قوت نادرێ و ماسییە ئابنووسەکە دەتوانێ خۆی رزگار بکات. لەو ئاوانەی وا ماسی "قزل ئالا" ی تێدانییە، هێندێك چەشن لە ماسی "ئابنووس" ئەندامی پشتیی خۆیان لەدەست داوە.

ماسی ئابنووس بێ ئەندامی پشت

ئەو مەسەلەیە سەرەداوێکی داوەتە دەست زانایان کە چلۆن نەهەنگ قاچەکانی لەناو چوون.
زانایان دەڵێن : "بۆ ئاڵوگۆر بەسەردا هاتنی ئەندامی پشتی ماسییەکان "ژێن" ێك بە ناوی "پێتێکسوان" بۆ کۆنترۆڵ بەرپرسە. ئەوە تەنیا "ژێن"ێکە، بەڵام زۆر "ژێن"ێکی گرنگە. رێگایەك کە ئەندامی پشت

بەهۆی ئەوەوە گۆڕانکاری بەسەردادێ و پەرە دەستێنێ. ئەو "ژێن"ە دەبێتە هۆی چالاککردنی هەندێك لە "ژێن"ە کانی تریش."

ماسی بە ئەندامی پشتییەوە و ماسی بە بێ ئەندامی پشتیی، هەردووکیان "ژێن"ی (پێتێکسوان)یان هەیە. ئەو شتەی دەبێتە هۆی جیاوازی مابەین ئەو دوو چەشنە، "ژێن"ە کە نییە، بەڵکوو بەشێك لە د. ن. ئا هاوتەریبی ئەو "ژێن"ەیە. لە ماسییەکانی ئابنووس بە ئەندامی پشتییەوە بەشێك لەو د. ن. ئا یە کە کلیلی میزانی پێ دەگوترێ، وەڵامدەری هاندانی کیمیایین و دەبنە هۆی چالاك کردنی "ژێن"ی پێتێکسوان و لە نەهایەتدا دەبێتە هۆی پەرەسەندنی ئەندامی پشتیی. بەڵام لە ماسی ئابنووسی بە بێ ئەندامی پشتیی گۆڕانکارییەکی بچووك لە د. ن. ئا دا کلیلی میزانەکەی ناچالاك کردوە و لە نەهیەتدا ئەندامی پشتیی پەرە ناستێنێ.

زانایان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەو شتەی لە ماسی ئابنووسدا پێك دێ، لەسەر نەهنگیش راستە و پروسەیەکی هاوچەشنیان دەبێ هەبێ. گۆڕانکارییەکی بچووك لە د. ن. ئا کلیلی میزانی پێشینیانی نەهەنگەکان "ژێن"ی " پێتێکسوان" ی لە چالاکی خستووە. هەر ئەو ماسەلەیەش دەکرێ ببێتە هۆی راگرتن و پەرە نەسەندنی قاچەکانی پشتەوەیان. دۆزینەوەی ئەو کلیلە نیشانی دەدات کە چلۆن چەشنێك لە ئاژەڵ دەبێتە هۆی پێکهێنانی چەشنێکیتر. ئەوە هەروەها روونی دەکاتەوە کە بۆچی "ژێن"ی ئاژەڵ هێندە لێك نزیکن.

دوکتور "دەیوید کێنگستلی" دەڵێ: "یەك لەو بۆچوونە تێپەڕبوو لە سنوورانە ئەوەیە کە بە گشتی ئەو ئاژەڵانەی ئێمە دەیانناسین لە ساکارترین کرمەوە بگرە هەتا مرۆڤ، کەم یا زۆر هەموو "ژێن"ی هاوچەشنیان هەیە. بەڵام ئەو شتەی لێکتر جیاوازیان دەکات و ئەو شتەی بۆتە روودان و پێکهاتنی ئەو هەموو چەشنە جۆراوجۆرانە، ئەو "ژێن"انەن کە بە شێوەیەك پەرەیان سەندووە.

زانستی نوێی ژێنێتیك نیشانی دەدات کە گەشەسەندن گورجتر و ساکارتر لەو شتەیە کە زانایان بیری لێ دەکەنەوە. زیاتر لە 150 ساڵە مرۆڤ هێرش بۆ تیۆرییەکەی داروین دەبەن بەڵام بە سەیر کردنی بەڵگەکان بۆمان روون دەبێتەوە دژایەتیکردنی تئۆریی داروین هیچ جێگایەکی بۆ نامێنێتەوە. زانست سەلماندوویە کە یەك بەدوای یەکدا هەڵەیان کردوە. بەڵگەکان هێندە پتەون کە هەموو زانایانی ئەوڕۆیی ئەو ڕاستییەیان سەلماندوە.

هەڵبژاردنی سروشتی نەتەنیا ڕەنگاوڕەنگیی دنیای غەنی سروشتی شی دەکاتەوە، بەڵکوو تەنیا ڕوونکردنەوەی عەقڵانییە بۆ سەلماندنی ڕاستییەکان جا لە ڕەنگی گوڵەکانەوە بگرە هەتا باڵەکانی نەهەنگ. لە ڕوانگەیەکەوە ڕەنگاوڕەنگی و فرەچەشنی ژیانی سروشتی زۆر سەرسووڕهێنەرە. وێدەچێ ئەو کارە وەك پەرجۆیەك وابێ. بەڵام ڕاستییەکەی ئەو پەرجۆیە هەمان یاسای ساکاری سروشتییە کە بۆتە هۆی پێکهێنانی ئەو هەموو ڕەنگاوڕەنگییە و یەك لەو پەرجۆیانە مێشکی مرۆڤە کە توانایی تێگەیشتنی ئەو یاسا ساکارە سروشتییانەیە کە چلۆن ئێمە هاتووینە سەر زەوی و چلۆن ژیانمان درێژەی دەبێت.